

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ

Павло ПЕНЯК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Університетська, 21, 88000, м. Ужгород, Україна,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com*

Розглянуто археологічні пам'ятки слов'янського населення Верхнього Потисся другої половини I тис. н. е. – історико-географічного регіону, який охоплює Закарпатську обл. України, Кошицький й Пряшівський самоврядні краї Словаччини, область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини, Сату-Марський й Бая-Марський повіти Румунії. Зазначено, що слов'янські старожитності регіону охоплюють артефакти празько-корчакської культури (VI–VII ст. н. е.) і слов'янські ранньосередньовічні (VIII–IX ст. н. е.), оскільки саме такий поділ цілком відображає процеси слов'янізації регіону.

Районом поширення артефактів першого періоду визначено територію від верхів'я Тиси до Боржави, у центральній частині регіону – середню й нижню течії Ужа, а на заході – середню течію Торіси. Встановлено, що слов'янські ранньосередньовічні старожитності концентруються у верхів'ї Тиси, долинах Латориці й Ужа, лівобережжі Тиси із притоками, що прилягає до Великої угорської низовини.

Визначено, що поселення VI–VII ст. здебільша розташовувалися на похилих перших надзаплавних терасах річок, їхніх приток, невеликих струмків поряд із джерелами питної води, а поселення VIII–IX ст. – у місцях, зручних для ведення рільництва, скотарства, занять промислами. Виявлено, що в житловому будівництві переважали підквадратні напівземлянки, а протягом VIII–IX ст. увійшли в побут споруди вузької видовженої й овальної форм із глинобитними печами.

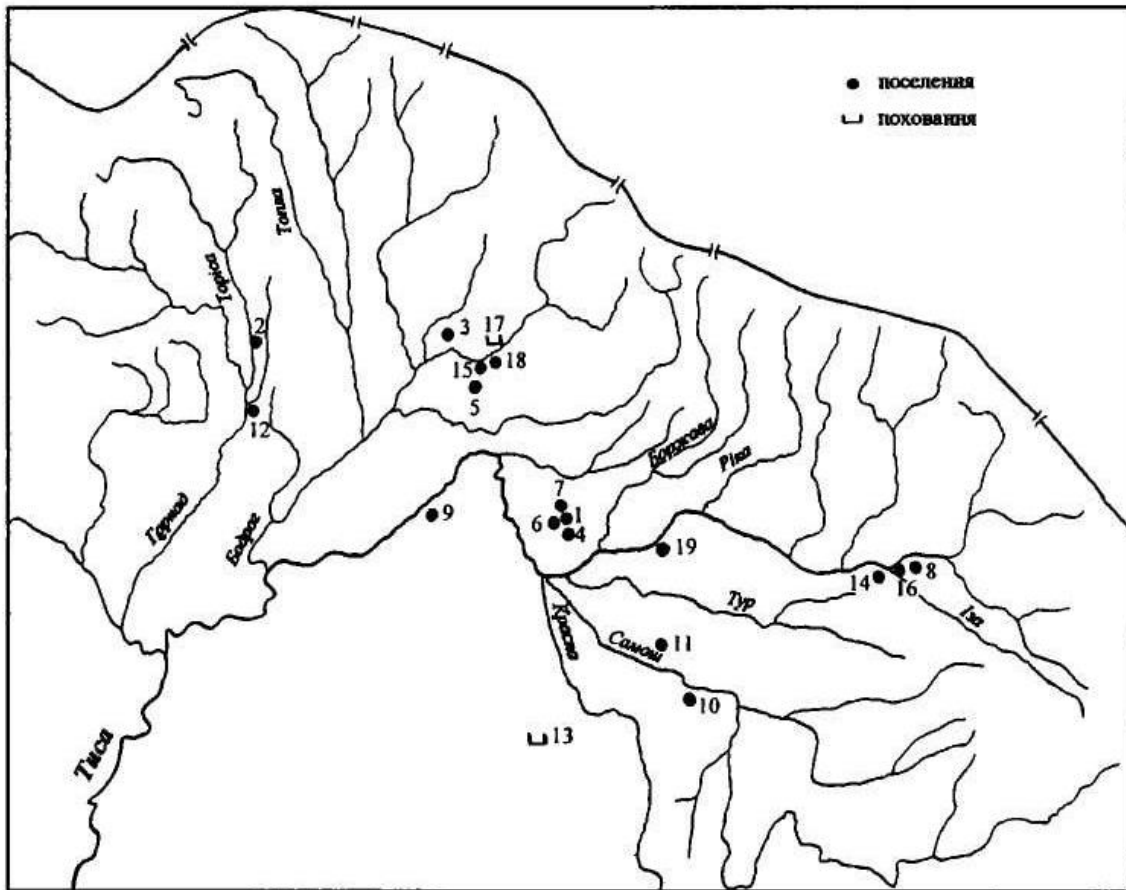
Основним поховальним ритуалом давніх слов'ян Верхнього Потисся визначено тілопальний, у якому виділяються безкурганний (грунтовий) і курганний види. Частину слов'янських пам'яток зафіксовано на слов'яно-аварських могильниках VII–VIII ст. н. е. в північно-західній частині регіону, а у другій половині IX ст. туди проникає християнський обряд.

Ключові слова: слов'яни, Верхнє Потисся, поселення, житла, поховальний обряд, матеріальна культура слов'ян, племінна належність.

Як відомо, заселення слов'янськими племенами Центральної й Південно-Східної Європи належить до найвизначніших подій усесвітньої історії середини I тис. н. е. Одним з історико-географічних регіонів, що був освоєний нашими предками, які рухалися на захід, було Верхнє Потисся. Територія, що її означає це поняття, розташована в північно-східній частині Карпатського басейну й охоплює Закарпатську обл. України, Кошицький й Пряшівський самоврядні краї Словаччини, область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини, Сату-Марський й Бая-Марський повіти Румунії. Відтворення історичного процесу цього регіону нерозривно пов'язане із проблемою дослідження окремих сторін матеріальної й духовної культур слов'янського етносу не тільки на території їхньої прабатьківщини, а й на її окраїнах.

Вивчення історії та культури слов'ян Верхнього Потисся виходить за межі суто регіонального питання. Воно пов'язане із загальною проблемою дослідження особливостей матеріальної й духовної культур давніх слов'ян. Територія Східних Карпат і прилеглих до них земель була тим регіоном, де стикалися два світи – середньо- і східноєвропейський, межували

фракійці й скіфи, кельти й даки, германці й слов'яни, а пізніше частина цього регіону – Верхнє Потисся – стало територією, де сусідами були східні й західні слов'яни. Ці землі відрізнялися фізико-географічним середовищем, господарством, специфікою історико-етнічного розвитку. Однак відмінності не перетворилися на абсолютний бар'єр на шляху культурних взаємовідносин населення цих регіонів.

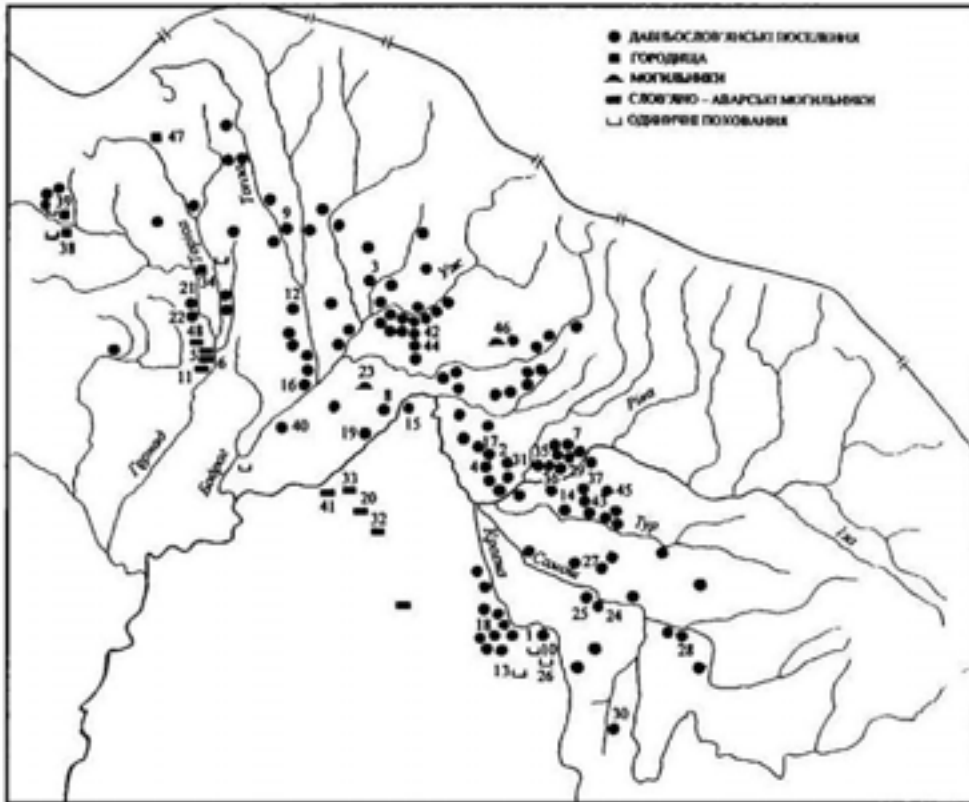
Карта розміщення
ранньослов'янських пам'яток
VI–VII ст. 1-Берегово; 2-Блажице;
3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Галоч;
6-Дідово; 7-Іванівці (суч.Яноші);
8-Кацарациунешть; 9-Кішварда;
10-Кулчу Марє; 11-Лазурь;
12-Нижня Мишля; 13-Пішколт;
14-Сересеу; 15-Тарновці;
16-Тиса-Лазу; 17-Ужгород;
18-Холмок; 19-Чепа.

Рис. 1. Карта старожитностей VI–VII ст. (за Котигорошко, 2008)

Fig. 1. Map of artefacts of VI–VII centuries (by Котигорошко, 2008)

Дослідження слов'янських артефактів регіону започаткував ще у другій половині XIX ст. Тиводар Легоцьким – любитель-археолог, історик, етнограф. У 1894 р. він провів розкопки на курганному могильнику у Кральовськи Хлмці, за 2 роки – на могильнику у Зняцеві [Lehoczky, 1892, s. 81; 1912, s. 88–89]. Вже тоді дослідник правильно визначив їхню етнічну належність,

відніси до таких, що належали давнім слов'янам. Заслугою Т. Легоцького стало те, що він, на протилежному угорським ученим кінця ХІХ – початку ХХ ст., першим висловив припущення про заселення регіону слов'янами ще до приходу угорців.

Карта розміщення пам'яток
Верхнього Потисся VIII–IX ст. н.е.
Основні пам'ятки: 1-Акиш; 2-Берегово;
3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Валалікі
Вшехсвятих; 6-Валалікі Коштяни;
7-Вербовець; 8-Вельке Тракани;
9-Вранов над Топлою; 10-Генч;
11-Гранична при Горнаді; 12-Дворяні-
кі; 13-Димденць II; 14-Заболоття;
15-Захонь; 16-Земплін; 17-Іванівка I;
18-Карей; 19-Карча; 20-Кеменче;
21-Кошице-Барца; 22-Кошице-Шебас-
товце; 23-Краловські Хмец; 24-Кулчу
Маре; 25-Кулчу Міц; 26-Кеуаш;
27-Лазурь II; 28-Лепушел I, II; 29-Ма-
тієво; 30-Местяжен; 31-Мужієво;
32-Напкор; 33-Нодьголас; 34-Обі-
шовці; 35-Оросієво; 36-Перехрестя;
37-Петрово-Редулешть; 38-Сміжани;
39-Спішські Томашовці; 40-Сомотор;
41-Тісолек; 42-Ужгород; 43-Федорово;
44-Часловці; 45-Чепя; 46-Червенево
I, II; 47-Шарішське Соколовце; 48-Ше-
бастовці.

Рис. 2. Карта артефактів VIII–IX ст. (за Котигорошко, 2008)
Fig. 2. Map of artefacts of VIII–IX centuries (by Котигорошко, 2008)

Протягом 20–30-х років ХХ ст. на вивченні слов'янської проблематики зосередили увагу Я. Ейснер, Я. Бем, Й. Янкович. У фундаментальній праці акад. Я. Ейснер визначив і датував випадково знайдені слов'янські речі на території Східної Словаччини й Підкарпатської Русі. Так, залізний меч із двосічним лезом і коротким перехрестям, знайдений в Арданові, він відніс до середньої доби городищ (IX – початку Х ст.), а срібну гроноподібну підвіску з околиць Ужгорода визначив як візантійську прикрасу токайського типу [Eisner, 1933, s. 252]. У 1932 р. і 1938 р. директор Мукачівського земського музею Й. Янкович відкрив і частково дослідив тілопальний курганий могильник в околиці с. Червеньова, віднісши його слов'янам VIII–IX ст. [Jankovich, 1942, old. 290–301]. Розкопки Й. Янковича започаткували вивчення слов'янських старожитностей Закарпаття.

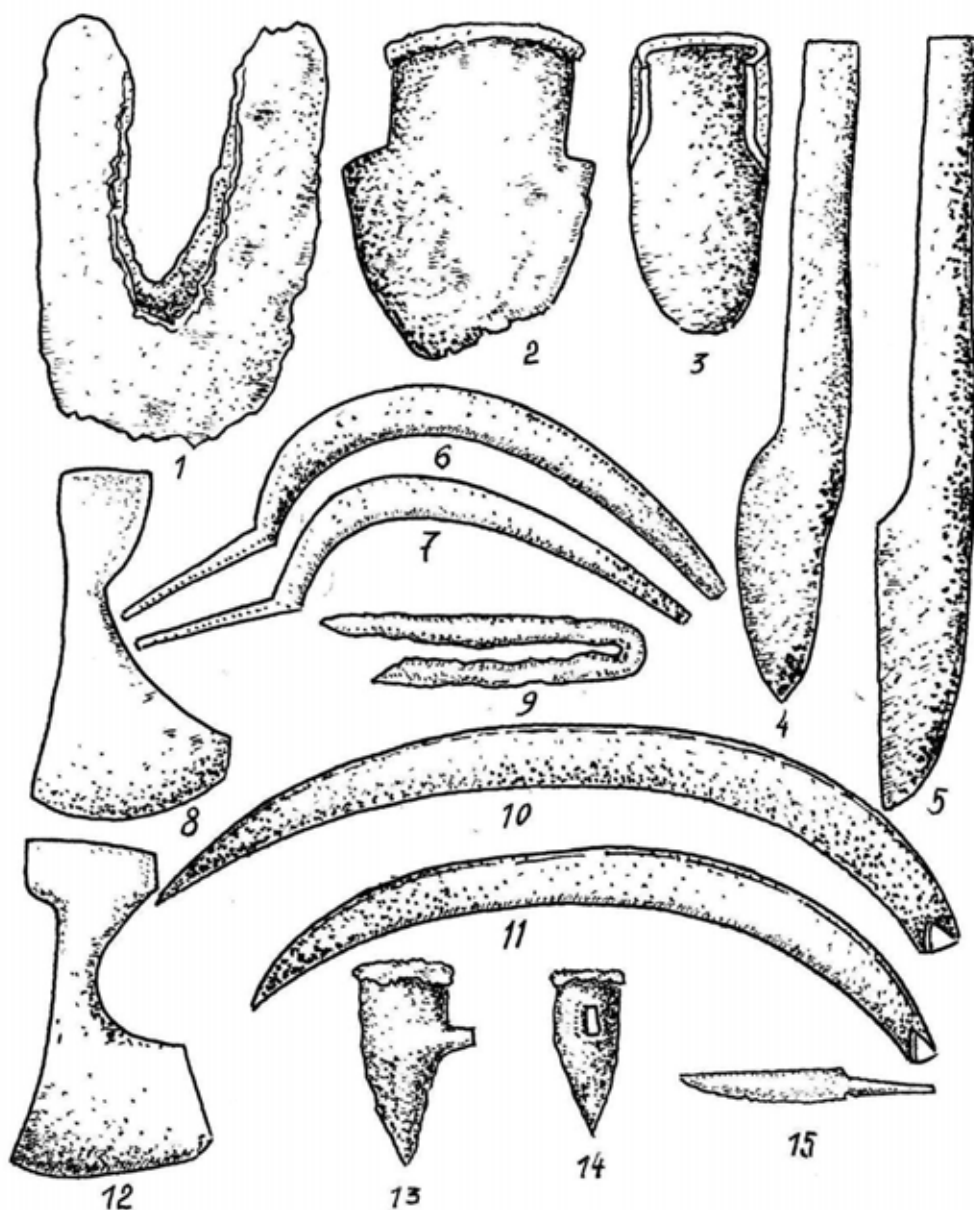

Рис. 3. Знаряддя праці, виявлені на слов'янських пам'ятках (за Пеняк, 1980)
Fig. 3. Tools collected on Slavic sites (by Пеняк, 1980)

Систематичні дослідження слов'янських артефактів Закарпаття розпочалися після Другої світової війни і пов'язані з Ф. Потушняком та К. Берняковичем. Заслугою першого були відкриті пам'ятки, які послужили джерелом для складання археологічної карти слов'янських старожитностей краю [Потушняк, 1954а, с. 399–414; 1954b; 1955]. Протягом 1947–1955 рр. К. Бернякович відкрив слов'янські поселення в околиці с. Червеньова, дослідив старожитності на Замковій горі й Радванці в Ужгороді, вперше ввів до наукового обігу низку слов'янських артефактів із фондів Закарпатського краєзнавчого музею (ЗКМ) [Бернякович, 1954, с. 39–48; 1957, с. 435–445].

Рис. 4. Знання праці, речі побуту, прикраси (за Котигорошко, 2008)
Fig. 4. Tools, household items, decorations (by Котигорошко, 2008)

Новим етапом у дослідженні слов'янських пам'яток Закарпаття треба вважати 60–90-ті роки ХХ ст., коли їхнім вивченням зайнялися експедиції ЗКМ (С. Пеняк), Ужгородського державного університету (В. Котигорошко), ужгородської групи Інституту археології АН УРСР, згодом Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) (С. Пеняк). [Пеняк, 1986, с. 275–283; Котигорошко, 1977, с. 81–102]. У зонах новобудов краю було відкрито десятки нових слов'янських пам'яток, серед яких Берегове, Галоч, Холмок, Паладь Комарівці, Федорово, Чепа, Оросієво й багато інших. Вони послужили основною джерельною базою для відтворення історії слов'янського та середньовічного населення краю другої половини I тис. н. е. – перших століть II тис. н. е.

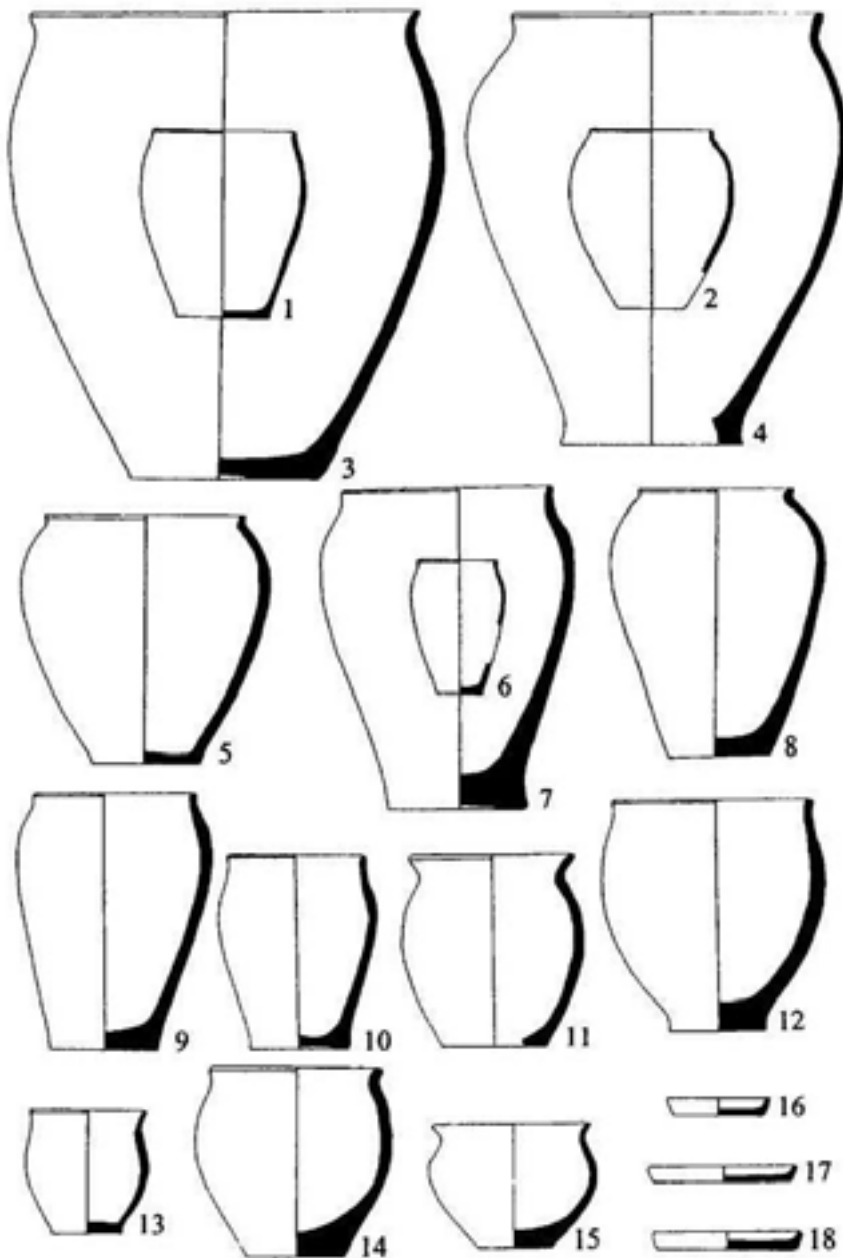

Рис. 5. Посуд VI–VII ст. (за Котигорошко, 2008)

Fig. 5. Ceramic ware of VI–VII centuries (by Котигорошко, 2008)

У дослідженні слов'янських артефактів Східної Словаччини значних успіхів добилися словацькі археологи. Цьому сприяло відкриття 1951 р. у м. Кошице філіалу Інституту археології Академії наук Словаччини, який очолив В. Будінські-Крічка. Крім працівників філіалу, масштабні польові дослідження проводили вчені Кошицького й Пряшівського університетів, Михайловецького краєзнавого музею.

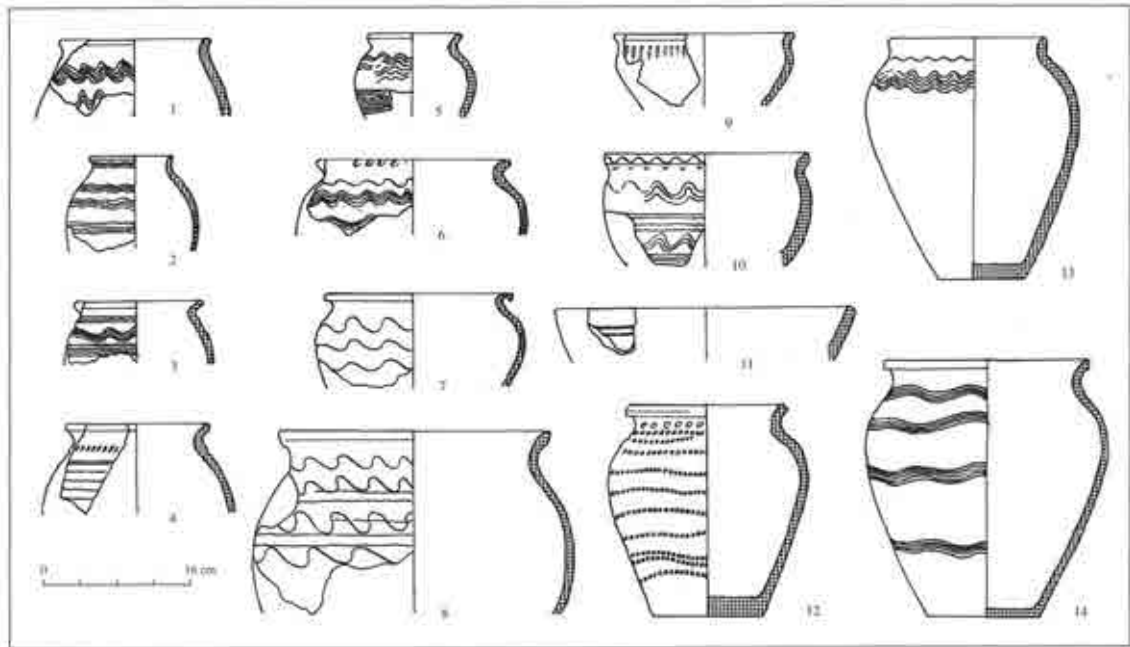

Рис. 6. Типи гончарної кераміки з області Саболч-Сатмар-Берег (за Симонова, 2008)

Fig. 6. Types of ceramic ware from Sobolch-Satmar-Bereh region (by Симонова, 2008)

Це дало змогу нанести на археологічну карту десятки нових пам'яток. Заслугою В. Будінські-Крічки, Я. Пастора, Я. Віздала, Ю. Береша, Я. Олекси, Я. Забойніка та багатьох інших стало виділення в окрему групу артефактів, пов'язаних із просуванням носіїв пшеворської культури у Верхнє Потисся, а також старожитностей пряшівської культури (III–V ст. н. е.), яка була визначена як підґрунтя для формування слов'янських пам'яток VI–IX ст. [Budinský-Krička, 1963a, s. 5–58; Pastor, 1958, s. 26–47; Visdal, 1963, s. 87–96]. Словацькі вчені дотримуються думки, що перша хвиля слов'ян з'явилася у Верхньому Потиссі під час їхнього руху до Подунав'я, а наступна пов'язана з появою в VI ст. у Карпатській улоговині аварів [Chropovsky, Vladar, Ruttkay, 1978, s. 287]. Протягом VII–VIII ст. розвиток регіону відбувався у двох напрямках: у межах слов'яно-аварського симбіозу, а також на території, яка охоплювала область північно-східної Словаччини та Східнославацьку низовину. На думку словацьких учених, вона утворила разом із Прикарпаттям і територією гірської Тиси один культурний регіон [Bereš, 1995, s. 9–10].

Слов'янську проблематику південно-західної частини Верхнього Потисся (область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини) почали інтенсивно вивчати лише на початку 60-х років минулого століття. Тоді розпочали роботи з будівництва та нарощування дамби по р. Тисі на ділянці між м. Вашарошнамень і с. Кішваршань [Симонова, 2008, с. 10]. Так, А. Чісар обстежив територію, яка перебувала по обидва боки дороги Вашарошнамень–Берегшурань, а також околиці колишнього райцентру Фехердярмат. Унаслідок пошуків на археологічну карту північно-східної Угорщини було нанесено низку нових слов'янських поселень: Барабаш,

Вамошатья-Керекхомок, Вашарошнамень-Гідроглобус, Гергельугорня-Макоча, Кішваршань-Хідері, Такош-Шимонтаг та ін. [Симонова, 2008, с. 10].

Завдяки подальшим розвідкам і шурфуванню, які проводили А. Чісар, Д. Чаллані, П. Немет, І. Ерделі, Є. Симонова, вдалося виявити ще низку поселень, одне з яких – Орош – було городищем. Протягом 1960–1964 рр. І. Ерделі та Є. Симонова досліджували поселення IX–XI ст. біля с. Гергеіугорня. Воно стало першою слов'янською ранньосередньовічною пам'яткою на території Угорщини, яке вивчали археологічно [Симонова, 2008, с. 10]. У 1975 р. Є. Симонова провела рятувальні роботи на городищі біля с. Орош. Дослідниці вдалося встановити, що воно належало слов'янам у період приходу угорців (друга половина IX ст.) і використовувалось як городище-схованка [Симонова, 1975, с. 192–194]. Упродовж 1992–1993 рр. при розкопках залишків слов'янського поселення на околиці м. Кішварда в одному з жител Е. Іштванович виявила кераміку кінця VI ст. [Istvánovits, 2001, s. 169–172]. Це поки єдина на сьогодні ранньослов'янська пам'ятка в області Саболч-Сатмар-Берег.

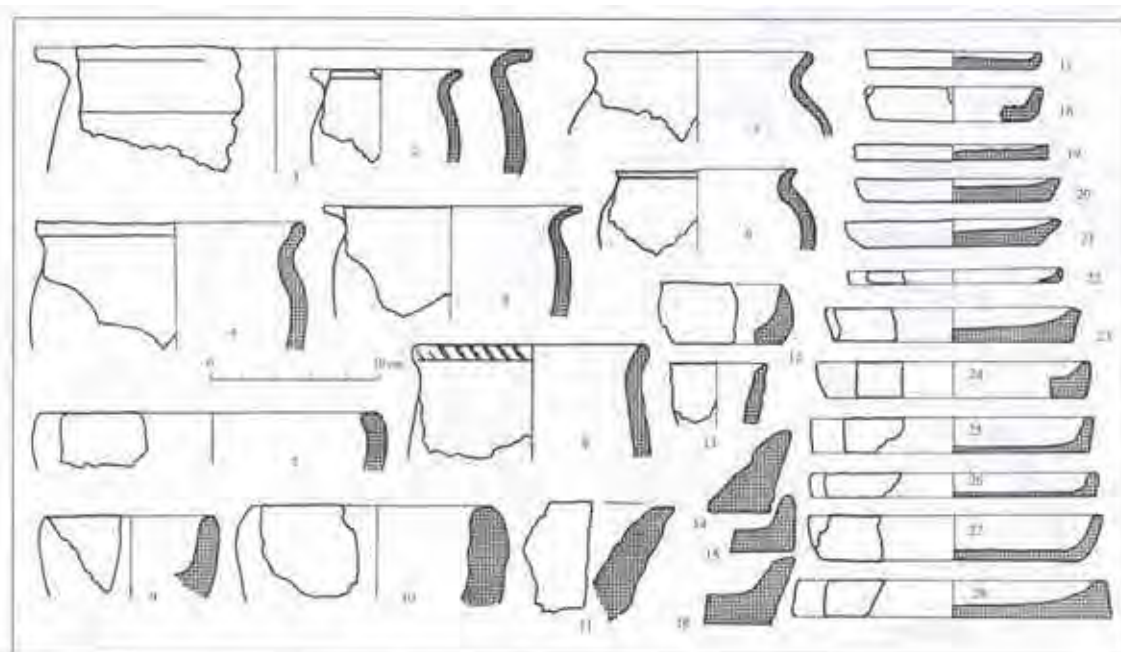

Рис. 7. Типи ліпної кераміки з поселень області Саболч-Сатмар-Берег(за Симонова, 2008)

Fig. 7. Types of hand-made ware from Sobolch-Satmar- Bereh region (by Симонова, 2008)

Учені Румунії визнають важливість вивчення слов'янських артефактів. Так, наприклад, І. Нестор наголошував, що «для нашої країни дослідження слов'янських старожитностей представляє винятковий інтерес, який випливає з того, що слов'яни зіграли особливу роль в етногенезі нашого народу» [Nestor, 1959, s. 61–62]. Плідні дослідження слов'янської проблематики проводила М. Комша. Значна частина її публікацій присвячена шляхам проникнення слов'ян у карпато-дунайські землі, напрямкам руху антів і склавів, ареалу їхнього розселення. На її думку, у Трансильванію слов'яни проникли не раніше середини VII ст. н. е., після зникнення гепідської культури. Одночасно з експансією частини східнослов'янських племен із правобережжя Дніпра на південь проходило пересування іншої гілки на захід, яка досягла Потисся. Дослідниці вдалося виявити шлях розселення слов'янського угруповання, представленого керамікою праського типу. Серед останньої виділяються високі горщики зі зрізаноконічним тулубом, трохи звуженим горлом та коротким вінчиком, найбільше розширення завжди припадає на верхню третину висоти. Розселення

цього угруповання, як вважає М. Комши, здійснювалося через верхньодністровські області із Західної Волині та басейну Тетерева [Comsa, 1972, s. 27].

Протягом 90-х років минулого століття слов'янські артефакти Байя-Марського та Сату-Марського повітів Румунії успішно вивчав румунський вчений І. Станчу. Завдяки його зусиллям проведено розкопки поселення VI–IX ст. біля с. Лазурь Сату-Марського повіту. Крім цього, на археологічну карту нанесено понад 20 нових пунктів слов'янських пам'яток на лівому березі Тиси й у басейні Красна-Сомеш [Stanciu, 1996, s. 71–93; 1998, s. 245–263]. Як встановили румунські археологи, у південно-східній Трансильванії на початку VI ст., а потім у VII ст. н. е. у долині р. Муреш одна із груп слов'ян залишила після себе житла зі зрубною конструкцією стін із глинобитними печами та керамікою, виготовленою від руки [Radu, 2001, s. 163].

Свого часу словацький учений акад. Я. Ейснер намалював схему хронологічної класифікації слов'янських старожитностей Словаччини та суміжних регіонів, серед яких і Верхнє Потисся [Eisner, 1923, s. 119–123; 1925, s. 47–70]. Ця епоха одержала назву городищенської і за класифікацією вченого поділяється на ранню (600–800), середню (800–900) і пізню (950–1200) [Eisner, 1933, s. 37–38]. Результати багаторічних польових досліджень дали змогу дещо підкоригувати датування ранньої (550–850) та середньої (850–950) діб, а пам'ятки перед 550 роком визначити як передгородищенські [Eisner, 1947, s. 120–157]. Сьогодні слов'янські старожитності регіону поділяють на ранньо- (VI–VII ст. н. е.) і давньослов'янські (VIII–IX ст. н. е.) [Котигорошко, 2008, с. 320]. На мій погляд, перші варто назвати артефактами празько-корчакської культури, а другі – слов'янські ранньосередньовічні, оскільки саме такий поділ цілком відображатиме процеси слов'янізації регіону.

За результатами археологічних досліджень можна стверджувати, що у Верхньому Потиссі зафіксовано понад 20 пунктів празько-корчакської культури. На території Закарпаття це поселення Берегове-Верке, Галоч-Біле Поле, Дідово-Кіштовтелек, Яноші (Іванівка)-Одьогашов, Холмок, поселення і могильник в Ужгороді [Пеняк, 1980, с. 22–49; Пеняк, Пеняк, 2013, с. 203–208; Котигорошко, 2005, с. 348–349].

У Східній Словаччині поселення VI–VII ст. зафіксовані здебільша в Кошицькому басейні. Це – Нижня Мишля-Аламенев, Нижня Мишля-Молва, Жданя-Вишне поле [Fusek, Olexa, Zabojsnik, 2010, s. 338]. З північно-східної Угорщини відомо поселення Кішварда [Istvánovits, 2001, s. 165–183]. Значно більше пам'яток із матеріалами празько-корчакської культури виявлено на території північно-західної Румунії. Серед них поселення Пелешуй-Маре-Лігет, Лазурі-Лубі таг, Лазурі-Нодь Бела рет, Кулчу Маре-Золумезьо, Акош-Ратул луй Вереш, Бадон-Доаште, Залау-База Дромет, Залеу-Бул Міхай Вітезул, Залеу-Фаркашдомб, Залеу-Валеа Маті, Ташнад-Сере, могильники Пішколт-Гомокошдомб, Залеу-База Дромет [Stanciu, 2013, s. 328]. Районом поширення артефактів празько-корчакської культури у Верхньому Потиссі є територія від верхів'я Тиси до межиріччя Серне-Боржави, у центральній частині регіону – середня і нижня течія Ужа, на заході – середня течія Торіси [Котигорошко, 2005, с. 348].

Слов'янські ранньосередньовічні старожитності (VIII–IX ст.) виявлені на всій території Верхнього Потисся, за винятком гирла Ріки – коліна Самоша. На Закарпатті серед основних назв поселення Буча, Вербовець, Великі Геївці, Заболоття, Зняцево, Матієво, Оросієво, Паладь Комарівці, Перехрестя, Ратівці, Федорово, Чепа, Червеньово I, II та багато інших; могильники: Червеньово, Зняцево [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 205–209]. З одержаних даних стало можливим намалювати територію їхньої концентрації: верхів'я Тиси із правими притоками Ріка і Боржава, долини Латориці й Ужа із притоками, лівобережжя Тиси з районом, що прилягає до Великої угорської низовини.

На території північно-східної Угорщини це поселення Барабаш, Вамошатья-Керекхомок, Вамошатья-Хоссухомок, Гергеїугорня-Макоча, Гергеїугорня-Очкафалу, Марокпапі-Міцкез, Такош-Шимонтаг, Чарода, Вашарошнамень-Гідроглобус, Ільк, Кішваршань-Хідері, Паньола-Ашоттфок та інші, городище Орош [Симонова, 2008, с. 14–18]. До найцікавіших пам'яток цього періоду у Східній Словаччині належать Бреков, Гнойне, Оборин, а також поселення,

розташовані на східнославацькій низовині: Вранов-над-Топльою, Дворянки, Блатне Ремети, Немцовце, Велке Тракани, Кошице-Шебастовце та інші, могильники Кральовски Хлмец, Топольовка [Будински-Кричка, 1990, с. 89]. Старожитності VIII–IX ст. зафіксовані і в північно-західній Румунії, зокрема Акиш, Диндештть II, Карей, Карча, Кулчу Маре, Кулчу Міц, Кеуаш, Лазурь II, Лепушел I, II, Петрово-Редунешть та ін. [Radu, 2001, s. 151–156].

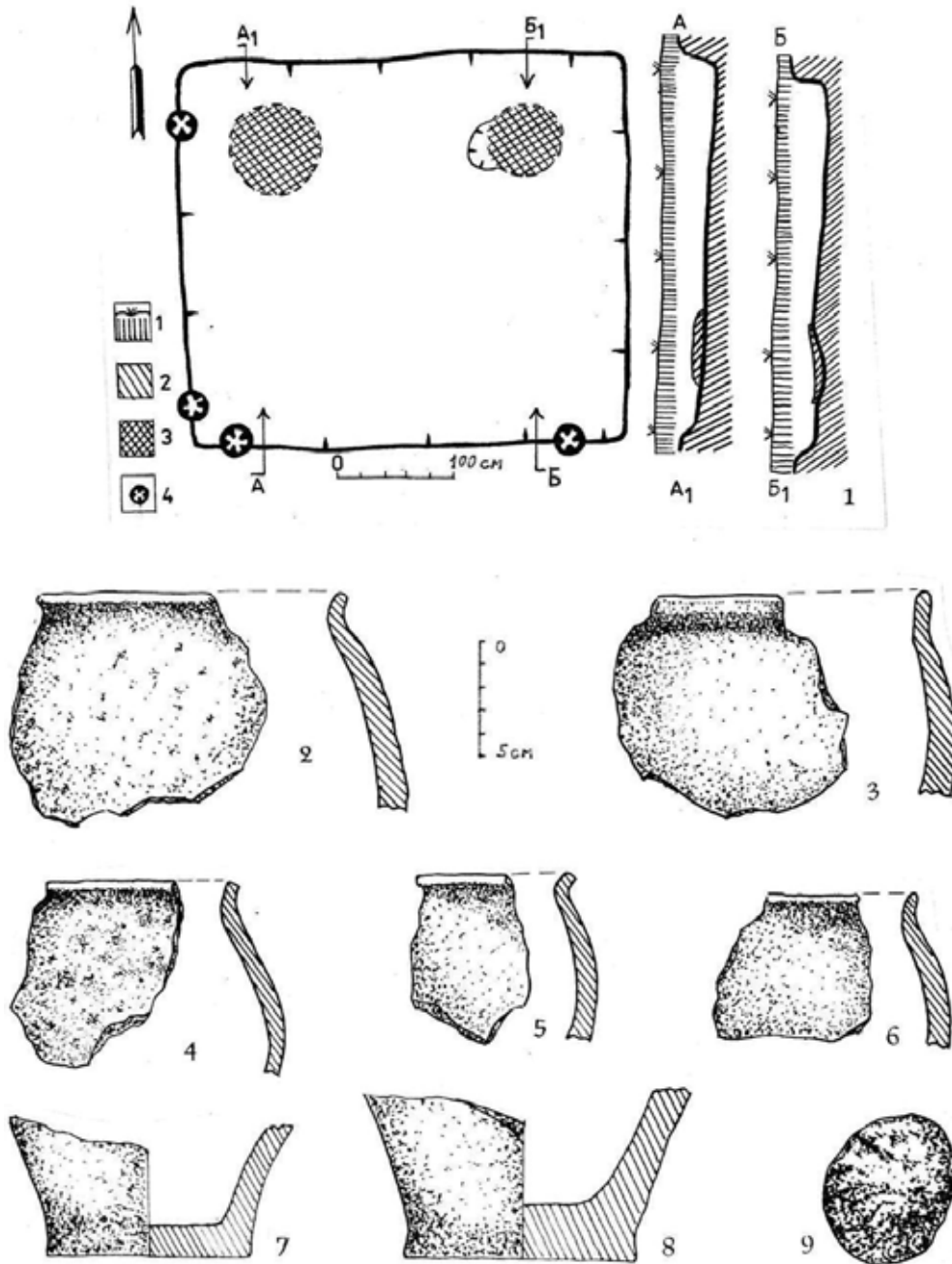

Рис. 8. с. Ратівці. План і розріз слов'янського житла (за Пеняк, 1980)
 Fig. 8. Rativtsi. Plan and section of Slavic dwelling (by Пеняк, 1980)

Слов'янські поселення VI–VII ст. здебільша розташовувалися на похилих південних або східних схилах перших надзаплавних терас річок, їхніх приток, невеликих струмків, водоймищ поряд із джерелами питної води. Лише зрідка вони розташовані на відкритих місцях високих

плато. Вони розміщені групами на відстані 0,5–3 км один від одного, невеликі за розмірами (0,5–1 га), кількість жител становить від 15 до 20, але відомі окремі з них як із меншою, так і з більшою кількістю споруд. Невеликі розміри поселень цього періоду та їхня тонкошаровість свідчать про відносну недовговічність існування. За результатами досліджень виділено щонайменше два типи планування: рядове й кучне. Щоправда, мала кількість розкопаних поселень VI–VII ст. у Карпатській улоговині та жител на них не дає можливості точно встановити тип планування. Чи житла на них були розташовані вуличним (рядовим) способом, чи споруджені скупченням по три–чотири і більше, до яких примикали господарські споруди, – нині встановити важко. Ті дані, які є в моєму розпорядженні, свідчать, що тут слов'яни застосовували другий спосіб, тобто скупчення невеликих груп поселень (від 3–4 до 7–8 жител) на відстані 1–3 км. Приклад цьому – результати розкопок поселень Галоч і Холмок [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 210].

Рис. 9. с. Ратівці. Залізний серп з поселення VIII–IX ст.

Fig. 9. Rativtsi. Iron sickle from the settlement of VIII–IX centuries

Поселення VIII–IX ст. розташовувалися в місцях, зручних для ведення рільництва, скотарства, заняття промислами. Вони зафіксовані на берегових схилах і терасах, площадках корінного берега, заплавних підвищеннях. Площа не перевищувала 3 га. Одна з особливостей забудови поселень – їхнє гніздове розташування, при якому вони зосереджувалися більш чи менш компактно групою у радіусі до 5 км від умовного центра гнізда. Під час розкопок поселення Гергельїугорня встановлено, що житла розташовувалися гніздовим способом, а біля них – господарські споруди, створюючи окремі житлово-господарські комплекси [Erdelyi, Szimonova, 1985, s. 379–380]. Можна погодитися з думкою молдавського вченого І. Рафаловича, що гніздовість розташування поселень продиктована як військовою необхідністю, так і пов'язана з патріархальним, соціальним та господарським ладом ранніх слов'ян [Рафалович, 1972, с. 51].

Як відомо, одне з важливих і найцінніших археологічних артефактів – житло. У його стилі, спорудженні, конструкції, облаштуванні й оздобленні віддзеркалено не лише природне середовище, генезу продуктивних сил, а й етнічні риси, духовне надбання та уявлення. Аналіз слов'янських жител Верхнього Потисся, проведений багатьма дослідниками, свідчить, що вони були винятково напівземлянкового типу [Пеняк, 1988, с. 174–181; Эрдели, Симонова, 1988, с. 235–244; Stanciu, 1999, s. 245–263]. Переважно, долівка таких жител розташовувалася нижче рівня денної поверхні, всередньому на 0,3–0,7 м. Інколи глибина була ще менша, коливаючись у межах 0,2–0,4 м. Невелика заглибленість у землю свідчить про те, що частина стіни піднімалася над поверхнею, а перекриття спиралися не на земляні краї котловану, а на самі стіни. Тому житла такого типу прийнято називати напівземлянками.

Багаторічні дослідження встановили, що підквадратні напівземлянки в Тисо-Дунайській басейн, зокрема до Верхнього Потисся, потрапили в період розселення давніх слов'ян на Балкани й до Центральної Європи в VI–VII ст. Нові поселенці принесли й один із важливих

компонентів матеріальної культури – житлове будівництво. Поряд із підквдратними напівземлянками на теренах Верхнього Потисся протягом VIII–IX ст. увійшли в побут споруди вузької видовженої та овальної форм із глинобитними печами й відкритими вогнищами, а традиційна підквдратна напівземлянка доживає до початку XI ст.

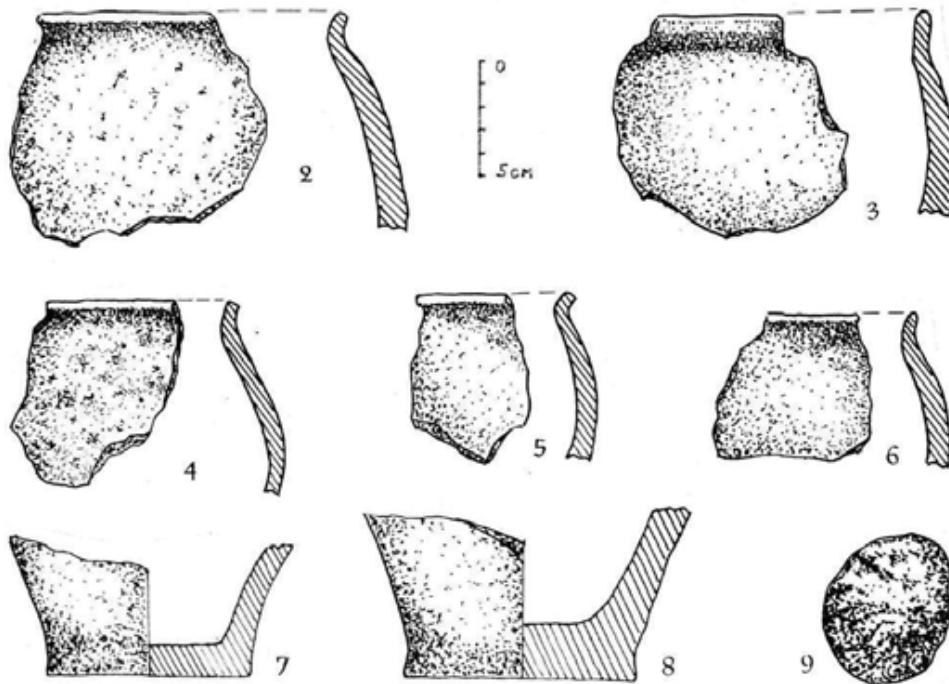
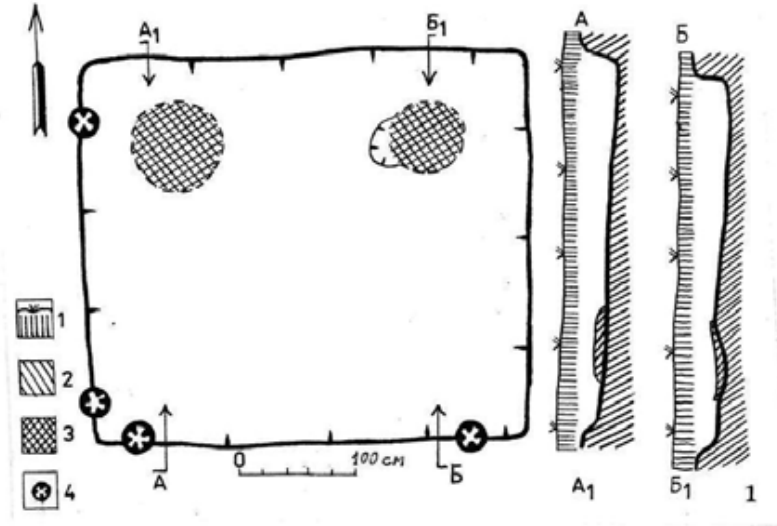

Рис. 10. Червеньово. Урна з курганного могильника VII–IX ст.

Fig. 10. Chervenivovo. Urn from barrow burial complex of VII–IX centuries

Житла VI–VII ст. у плані прямокутні, близькі до квадрату. Розмір їхніх сторін, точніше сторін котлованів, був таким: на поселенні в Галочі – 3,9×3,8 м; 3,8×3,4 м; у Береговому – 3,5×3,2 м [Пеняк, 1988, с. 175]. Долівка таких жител материкова (земляна), рівна, інколи обмазана глиною. На поселенні Лазурь житла мали квадратну або прямокутну форми, площею 12,3–21 м². Глибина житлового котловану становила 0,4–0,8 м, орієнтація за стінками або кутами за сторонами світу [Stanciu, 1994, s. 272–275].

Рис. 11. Берегово. Житло давніх слов'ян VI ст. (за Пеняк, 1988)

Fig. 11. Berehovo. Dwelling of Old Slavs of VI century (by Пеняк, 1988)

У житловому будівництві засвідчено два типи конструкцій стін: зрубну й стовпову. На сьогодні зібрано значну кількість матеріалів для аргументованого висновку про те, що як зрубну, так і стовпову конструкцію використовували на одних і тих самих поселеннях. Не підтвердилася думка про їхнє існування протягом певного проміжку часу, тобто зрубною раніше за стовпову або навпаки. Вони, ймовірно, співіснували. Наприклад, у Галочі зафіксовано по одному житлу із зрубною та стовповою конструкцією стін. У Береговому засвідчено зрубне та три каркасно-стовпових житла [Пеняк, 1988, с. 175–181]. На думку дослідників, перевага стовпових чи зрубних стінок у ранньосередньовічних слов'янських житлах – це не хронологічна ознака, а данина певним традиціям, певній моді, притаманній кожному поселенню зокрема [Баран, 1998, с. 36]. Під час спорудження житла зі зрубною конструкцією в котлован опускали дерев'яний зруб, будівлю із стовповою конструкцією робили із плах або жердин, притиснутих до земляних стінок. В обох випадках стіни ззовні присипані землею, а їхня висота залежала від глибини котловану.

Один із визначальних елементів житла – опалювальна споруда. Протягом VI–VII ст. слов'яни, які заселили Верхнє Потисся, використовували печі-кам'янки, глинобитні печі, відкриті вогнища. Печі, складені з каменів на рівні долівки, мали прямокутну, рідше – підковоподібну форму, розміри яких коливалися від 0,8–0,9 до 1–1,2 м, площа – близько 1 м². Нижня частина печі споруджувалася із великих, частіше плоских каменів, а верхня – із дрібних. Їх будували без використання сполучного матеріалу, хоч інколи щілини між каменями замазували глиною або забивали фрагментами пошкодженої кераміки чи дрібними каменями. При спорудженні печі найуживанішим видом каменю був андезит-базальт і пісковик [Пеняк, 2013, с. 211].

Глинобитні печі зі сферичною банею ліпили із глини. Для їхнього спорудження спеціально виготовляли дерев'яний каркас із кілків і прутів, який обмазували глиною. Після обпалювання стінок печі він згорав, залишаючи лише дерев'яні відбитки. Уламки печини з такими відбитками зафіксовано в Червеньові, Паладь-Комарівцях, Оросієві [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 211]. На поселенні Лазурь у більшості жител у північному куті містився останець, у якому вирізалася нижня частина глинобитної печі. У плані вона була підковоподібною форми, розміром 0,5–0,6×0,4 м, зверху надбудовували глинобитну баню, верхня частина якої виступала над рівнем житлового котловану [Stanciu, 1999, s. 285].

Було встановлено, що місце розташування опалювальної споруди залежало від її типу. Печі-кам'янки і глинобитні здебільша розміщувалися в одному з кутів житла, навпроти входу в житло (Галоч), відкриті вогнища – в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок). Водночас є випадки, коли в одному житлі було виявлено два типи опалювальних споруд: піч-кам'янку й відкрите вогнище (Берегове, житло № 1, Галоч, житло № 2) [Пеняк, 1980, с. 96]. Інколи печі виносили поза межі житла (Холмок), імовірно, що ними користувалися в літній час.

Через глибоку оранку верхня частина печі переважно не збереглася, але є припущення, що вона мала відповідне склепіння. Топочну камеру перекривали великі плоскі камені або склепіння, зроблені з невеликих каменів. Отворів-димарів не зафіксовано, дим виходив через топочний отвір. У житлі № 1 Дідова II, окрім печі-кам'янки, складеної у північно-західному куті, зафіксовано дві одноярусні глинобитні печі, розміщені за межами житлового котловану [Котигорошко, 2005, с. 351]. До їхньої конструкції входили глиняні яйцеподібні бублики, які вчені назвали «хлібці». Останні використовували для спорудження склепіння печей як своєрідний будівельний матеріал. Аргументованішим, на мій погляд, виглядає пояснення про визнання за ними символічного навантаження, що пов'язане з культом урожайності, який притаманний для землеробських племен.

Рис. 12. с. Галоч, ур.Біле Поле. Розріз житла давніх слов'ян VI–VII ст. (за Пеняк, 1988)

Fig. 12. Haloch, Bile Pole Place. Section of the Old Slavic dwelling of VI–VII centuries (by Пеняк, 1988)

підбійною банеподібною піччю, яка виходила за межі внутрішнього приміщення напівземлянки. На його думку, цей тип житла був притаманний слов'янському етносу і його не може пов'язуватися з будь-яким автохтонним населенням [Rusu, 1971, s. 237].

На ранньослов'янських поселеннях Східної Словаччини єдиним типом жител були напівземлянки підквадратної у плані форми з пічками-кам'янками чи вогнищами з викладеним камінням [Budinský-Krička, 1961, s. 367–370]. Переважно кам'янки розміщувалися в північно-східному чи північно-західному куті житла, у деяких випадках зафіксована передпічна яма. Печі однотипні, прямокутні чи квадратні у плані, складені із дрібних чи великих каменів без скріплювального розчину. Як зазначав чеський дослідник Л. Скружний, кам'янки споруджували на рівні долівки, іноді – у заглибленні чи їх черинь був припіднятий над долівкою на 0,15–0,3 м [Skružny, 1963, s. 237]. Кам'янки на території Словаччини доживають до кінця XII – початку XIII ст., хоч у IX–X ст. їм на зміну приходять глинобитні печі. Румунський учений М. Русу дійшов висновку, що у VI ст. н. е. в північно-західну Румунію одна із груп слов'ян принесла зі собою тип житла з

Протягом VIII–IX ст. у Верхньому Потиссі зростає чисельність неукріплених поселень у низинних районах, поступово освоюється передгір'я, а на північному заході й гірська зона. Їхне розташування, топографія, планування мають багато спільного з поселеннями попереднього часу, тим більше, що окремі з них (Лазурь, Холмок) з'явилися в VI–VII ст. [Котигорошко, 2008, с. 322]. На окремих поселеннях зафіксовано гніздове планування жител із розташованими біля них господарськими спорудами (Федорово, Пийтерфолво, Оросієво та ін.) [Котигорошко, 1977, с. 92]. За загальною конструкцією, облаштуванням внутрішнього інтер'єру житла цього етапу продовжують традиції попереднього періоду. Це – напівземлянкові споруди зі зрубною та стовповою конструкціями стін, із котлованом підквадратної або прямокутної форм, трапляються також овальної або видовженої. Останні, наприклад, були зафіксовані на поселеннях Холмок і Вашарошнамень-Гергеліугорня [Пеняк, 1980, с. 33–36; Erdelyi, Simonova, 1987, s. 310].

На території Східної Словащини, крім підчотирикутних у плані напівземлянок, траплялися витягнуті, продовгуваті чи овальні у плані об'єкти. При їхньому визначенні й інтерпретації словацький учений Д. Чаплович виділив групу з поглибленими об'єктами, які мали у плані неправильно продовгуваті обриси [Čaplovič, 1983, s. 402]. Вони були зафіксовані як на пам'ятках VIII–IX ст., так і більш пізнього періоду. Аналогічні вузькі, заглиблені в землю житла були виявлені на Закарпатті (Червеньово, Зняцево) [Пеняк, 1980, с. 23, 28, 30, 37, 40].

В Ужгороді на Радванці досліджено житло напівземлянкового типу, житловий котлован якого мав розміри 4,5×4,2 м, глибину – 0,4 м. Про те, що це було житло зі стовповою конструкцією стін, свідчать 8 ямок діаметром 0,2 м, глибиною 0,3 м на долівці [Бернякович, 1954, с. 48]. На поселенні Сомоторська гора вивчено 3 житла напівземлянкового типу зрубної конструкції з вогнищами в одному з кутів. Середній розмір жител становив 3,8×2,2 м, глибина – 0,3–0,4 м [Pastor, 1957, s. 830].

У розглядуваний період новим конструктивним типом стала поява наземних споруд із каркасно-глинобитною конструкцією стін, ілюстрацією чого є житло № 2 поселення Летушел. У плані воно прямокутне, по його периметру 4,5×3,1 м зафіксовано 6 стовпових ямок, у центрі було овальне вогнище [Stanciū, 1994, s. 274–279]. В інтер'єрі жител суттєвих змін не відбулося. Продовжують співіснувати глинобитна піч, піч-кам'янка й вогнище. Вони розміщувалися в кутах жител і були повернуті устям вздовж однієї зі стін. На поселенні Гнойне (біля м. Михайловце) виявлено різні за конструкцією опалювальні споруди: печі-кам'янки, глинобитні печі, вогнища, а в деяких житлах вони відсутні. На думку дослідників, тут були опалювальні пристрої нової конструкції, які споруджували над долівкою на підвищених підмостках. Вони першими руйнувалися під час оранки, тому від них не залишилося слідів. [Šiška, 1964, s. 28]. Майже у всіх житлах поселення Вашарошнамень зафіксовано залишки глинобитних печей, черинь яких викладався з кам'яних плит або фрагментів кераміки. Наприклад, над однією з опалювальних споруд житла № 7 була жаровня для підсушки зерна [Эрдели, Симонова, 1988, с. 235–244].

На поселеннях Вовчанське, Чапа, Неветленфолу, Оросієво, Вербовець, Матієво опалювальні споруди представлені двома типами: закриті (глинобитні) й відкриті (вогнища). Глинобитні опалювальні пристрої споруджували одночасно з будівництвом ямної частини житла, до того ж нижню частину печі вирізали з материкового останця, а верх доліплювали глиною [Котигорошко, 1977, с. 94]. До складу останньої для міцності конструкції добавляли дрібні камені. Середні розміри основи печей – 1×0,8 м. Зовнішня частина – прямокутної чи овальної форми, а внутрішня, топочна, – підковоподібна. Черинь трохи заглиблений у дно споруди. Відкриті опалювальні споруди представлені вогнищами, більшість із яких викладена каменями. У плані вони мали овальну чи округлу форму, середній розмір – 1,5×1,3 м [Котигорошко, 1977, с. 94]. Глинобитні печі й вогнища займали здебільша центральну частину приміщення, аналогічні опалювальні пристрої існували на території західних слов'ян.

Поряд із неукріпленими поселеннями на території Верхнього Потисся засвідчено існування низки городищ VIII–X ст., передовсім розміщені в північно-західній частині регіону: Спішські-Томашовці, Сміжани, Обішовці, Шаришські Соколовці [Береш, 1988, с. 204–207]. Наприклад, городище Спішські-Томашовці споруджене у VIII ст. і складалося із двох частин: земляного валу з кам'яною конструкцією та зовнішньої кам'яної стіни з воротами. На думку дослідників, за безпеки воно служило сховищем для населення навколишньої округи. Укріплені поселення Шаришські Соколовці й Обішовці датовані IX–X ст. і виконували не тільки захисну функцію, а й були адміністративними центрами [Береш, 1988, с. 204–207]. У південно-західній частині регіону угорські вчені встановили існування городища IX ст. Орош, яке розташовувалося за 4 км на північний схід від с. Орош. У плані воно мало близьку до овальної форму. Як показав розріз валу, він не містив жодних дерев'яних конструкцій і був споруджений із землі, яку виймали при будівництві рову [Симонова, 1975, с. 192–194].

Важлива складова археологічної карти Верхнього Потисся – поховальні пам'ятки. Останні протягом VI–IX ст. акумулювали в собі цілий комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків та піклуванням про них у загробному житті. Археологічні артефакти свідчать, що на середину I тис. н. е. у слов'ян сформувався традиційний поховальний ритуал із тілопальним способом поховання. У зв'язку з їхнім розселенням на Балкани та до Центральної Європи він зазнав значних змін.

У традиційному тілопальному способі поховання виділяються безкурганний (грунтовий) і курганний. Серед безкурганних тілопальних поховань у регіоні відомо три пам'ятки: Ужгород, Пішколт-Гомокош Домб, Залау-База Дромет, датовані VI–VII ст. Для урнових тілопальних поховань притаманні розміщення останків від кремації в урнах або їхніх нижніх частинах-денцях. В Ужгороді на місці кар'єру цегельно-черепичного заводу на глибині 1,5 м робітники натрапили на велике вогнище, від якого залишилися сліди у вигляді скупчення попелу, деревного вугілля й обпаленої глини [Потушняк, 1954а, с. 412]. У центральній частині вогнище було вимощене кам'яними плитами. Посередині вогнища стояв горщик, наповнений перепаленими людськими кістками й попелом. Зверху посудина була прикрита великим фрагментом кераміки. На відстані 50 м від першого розміщувалося друге поховання. Урна, наповнена людськими кістками, лежала на вимощеній кам'яними плитами площадці, а поряд – розбитий горщик [Потушняк, 1954а, с. 413]. Кам'яна площадка була вкрита шаром попелу і деревного вугілля товщиною до 0,3 м.

Під час дослідження кельтського некрополя в Пішколті відкрито 7 ґрунтових кремаційних поховань із глибиною могильних ям від 0,4 до 1,3 м. У похованні № 21 залишки кремації були зсіпані в урну празького типу. Разом із кістками знайдена пряжка аварського типу, що дало змогу датувати відкриті поховання VII ст. н. е. [Nemeti, 1983, s. 6–7].

Інша група поховальних пам'яток репрезентована курганами могильниками з тілоспаленням. Це – два некрополі у Кральовськи Хлмці, курганні могильники в Червеньові та Зняцеві, два кургани у Стреді-над-Бодрогом, могильники в Сомешені й Нушфалеу [Budinský-Krička, 1958, s. 176; 1980; Пеняк, 1980, с. 81–89; Neustupny, 1958, s. 206–208; Comsa, 1959, s. 71–74; Nestor, 1959, s. 49–64]. Переважно вони розташовані на рівнині біля поселень, займаючи в середньому площу від 1 до 5 га, на якій могли розташовуватися від 20 до 90 курганів. На могильнику у Кральовськи Хлмці кургани формували 4 групи з 66 курганів, із яких 33 досліджені [Budinský-Krička, 1980, s. 7–8, 72]. У Червеньові приблизно з 40 насипів розкопано 19 [Пеняк, 1980, с. 81–85].

Кургани розміщені безсистемно, неподалік один від одного. Насипи мають різну висоту й діаметр, у середньому їхні розміри коливаються від 0,2–0,3 до 2,5 м, діаметром від 3–8 до 15–18 м. Зафіксовано окремі кургани, наприклад у Нушфалеу, діаметром від 20–30 м, висотою 5–8 м [Комша, 1978, с. 96]. Спалення тіла проводилося на стороні, на спеціально відведеному для цього місці. Воно здебільша розташовувалося поблизу могильника або на його окраїні. Таке місце, наприклад, зафіксовано за 150 м від могильника в Червеньові [Пеняк, 1980, с. 99]. У

зв'язку з тим, що його не досліджено, немає підстав говорити про існування спеціальних споруд для проведення кремації. У кургані № 14 Кральовськи Хлмця зафіксовано спалення на місці поховання [Budinský-Krička, 1980, s. 82]. Вірогідно, що сюди можна віднести і курган № 5 у Червеньові, де простежена ділянка землі, обпалена до червоного кольору [Пеняк, 1980, с. 89].

У курганному тілопальному обряді виділено низку типів: урновий, ямковий, на давньому горизонті, у дерев'яних домовинах. В окремих курганах простежено поєднання ритуалу двох або трьох типів. Урновий характеризується розміщенням очищених від залишків вогнища людських кальцинованих кісток у посудину-урну з подальшим її розміщенням на давньому горизонті підкурганної площі. Його відкриття належить Т. Легоцькому на Кральовси-Хлмецькому могильнику і Й. Янковичу в Червеньові [Lehoczky, 1894, s. 278–279; Jankovich, 1942, old. 293–294]. При ямковому типі тілопального ритуалу спалені кістки небіжчика, очищені від вогнища, поміщали в ямки, вириті на давньому горизонті підкурганної площі. Наприклад, у кургані № 4 на Кральовси-Хлмецькому могильнику останки від кремації перебували в кількох ямках, були ретельно перебрані й відокремлені від залишків багаття – попелу і деревного вугілля [Budinský-Krička, 1958, s. 151–154]. Поховання на давньому горизонті передбачало перенесення останків від кремації на місце спорудження ґрунтового насипу. Ці останки склалися або із залишків багаття разом із перепаленими кістками, або їх перенесли сюди в очищеному вигляді.

Ще один тип поховання останків кремації – курганні з дерев'яними конструкціями. У ньому виділяються два варіанти: спорудження під курганним насипом прямокутного дощатого зруб, у який зсипали спалені людські кістки й супровідні ритуальні речі, а потім перекриття дошками або кам'яними плитами, могильник із таким способом поховання вивчали в Нушфалеу [Comsa, 1959, s. 71–74]; над похованнями в неглибоких ямах, виритих у материк, споруджували дерев'яні помости. Згідно з ритуалом, у центр помосту ставили урни із прахом, а по краях насипали пригоршні спалених людських кісток із ритуальними речами. Могильник із таким способом поховань досліджено в Сомешені [Macrea, 1958, s. 92–98].

Під впливом культурного підґрунтя новозаселених територій, поховального ритуалу місцевого й сусіднього населення традиційний слов'янський втрачав старі й набував нових деталей, що привело до заміни тілопального на тілопокладальний спосіб поховання. Він передбачав поховання тіла небіжчика в ямах, виритих у землі. Небіжчик лежав у ямі на спині, з витягнутими руками, головою на захід. Ями здебільша мали прямокутну форму, розміри коливалися від 1,7 до 2,1 м довжини і від 0,6 до 1,1 м ширини. Некрополі з тілопокладенням були, вірогідно, перехідним етапом до християнських поховань у дерев'яних домовинах. Так, наприклад, на могильнику в Барці (Східна Словаччина) виявлено 8 таких [Kabat, 1954, s. 604–608]. Недалеко м. Аюд досліджено могильник, на якому кістяки лежали в неглибоких могильних ямах у витягнутому положенні, на спині, головою на захід [Фёдоров, Полевой, 1973, с. 322].

Частина слов'янських поховальних пам'яток у Верхньому Потиссі зафіксована на слов'яно-аварських могильниках у північно-західній частині регіону. Це переважно кургани з тілопокладенням (Барца, Всехсватих, Шебастовце), датовані VII–VIII ст. Тільки на могильнику у Всехсватих, окрім тілопокладень, виявлено поодинокі поховання з тілоспаленням, які розміщувалися в урнах і зібрані у пригоршні [Pastor, 1961, s. 357–363].

Поряд зі збереженням слов'янського поховального ритуалу у другій половині IX ст. у північно-західну частину Верхнього Потисся проникає християнський обряд. Це підтверджує фіксація 3 поховань із городища в Спішські-Томашовці та 5 могил із Смішан. Тут знайдено типово великоморавські прикраси (срібні гроноподібні сережки), ножі, ножиці, сокиру з «бородою» («*bradatices*») із вузьким робочим лезом [Береш, 1988, с. 204–207; Slivka, Vallašek, 1991, s. 30, 267].

Матеріальна культура слов'ян Верхнього Потисся доволі одноманітна і головно представлена керамікою. Остання є маркером для визначення культурно-хронологічної належності пам'яток. За технікою виготовлення вона поділяється на ліпну й кружальну.

Ліпний посуд виготовлявся із глини з домішками дресви, шамоту, піску. Він товстостінний, із бугристою поверхнею, коричневого кольору, орнамент трапляється тільки в окремих випадках [Будински-Кричка, 1990, с. 103]. Гончарних глин, придатних для виготовлення посуду, у регіоні було достатньо. Підготовка глини до формування полягала в її змочуванні й ретельному перемішуванні. Залежно від жирності, до неї додавали жорству, шамот, січену соломку чи траву, дрібнозернистий пісок, інколи слюду. Відповідно до складу тіста її можна поділити на кераміку: у тісті якої є домішки жорстви, шамоту, рослин; з тістом із домішками дрібнозернистого піску, інколи слюди; виготовлену з гончарної глини з домішками просіяного дрібнозернистого піску. Домішки в тісті робили його більш грубим, зернистим і їх додавали до жирної глини для запобігання втрати форми і тріскання при обпалюванні [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 222].

Кераміку VI–VII ст. виготовляли ручним способом. Тістом для неї служили жирні глини з домішками жорстви, шамоту, січеної трави, соломи. Домішки робили поверхню шершавою, горбкуватою. Інколи поверхню загладжували тонким шаром глини. Колір – охристо-коричневий, темно-сірий, чорнуватий. Випал нерівномірний, слабкий. Домінантною формою посуду був горщик яйцеподібної й опуклої форм празько-корчакського й близького до нього типу. Свого часу на території колишньої Чехословаччини його виділив І. Борковський, віднісши до нього ліпні неорнаментовані посудини з витягнутим і розширеним у верхній частині тулубом та короткими прямими або ледь відігнутими назовні вінцями [Borkovsky, 1940, s. 64]. Такі горщики відомі з поселень Ужгород, Холмок, Лазурь, Кішварда, Залау й ін. На території Східної Словаччини протягом VI–IX ст. ліпна кераміка представлена головно простим, лише зрідка прикрашеним горщиком із низьким, рівним, почасти слабо відігнутим вінчиком чи з S-подібним профілем верхньої частини [Будински-Кричка, 1990, с. 110].

Складовою керамічного комплексу були сковорідки та жаровні. Засвідчено існування двох типів сковорідок: із прямим вертикальним і косим бортиками, середній діаметр – 17–24 см, товщина денця – 1–1,5 см, висота бортиків – 2–2,3 см [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 223]. Жаровні являли собою масивні плоскі прямокутні вироби з товстими бортиками, довжиною 0,8–1,1 м, шириною 0,5–0,6 м, висота бортиків – 8–12 см, товщина дна – 3,5–4 см [Пеняк, 1980, с. 134–135]. Фрагменти жаровень зафіксовано в Ужгороді, Холмоку, Лазурі. У давніх слов'ян вони служили для сушіння зерна перед помолом. Чеський археолог Л. Скружний, який вивчав призначення сковорідок і жаровень, часом їхньої появи називав VI–VIII ст. [Skružný, 1963, s. 245–246].

Період VIII–IX ст. характеризується якісними змінами в техніці й технології виробництва кераміки. На зламі VII–VIII ст. і в першій половині VIII ст. ще відчутним був вплив ліпної техніки попереднього періоду. Так, денце та більшу частину тулуба виготовляли ліпним способом, а шийку з вінцями підправляли на ручному гончарному крузі. Ліпний посуд виготовляли з місцевих пластичних глин із використанням стрічкової техніки. Із другої половини VIII–IX ст. відбувається перехід до виготовлення посуду на легкому гончарному крузі. У тісто домішують грубо- і дрібнозернистий пісок, інколи слюду. Поверхня шершава, бугриста, охристо-коричнювата, випал нерівномірний. Нерівномірність свідчить про відсутність спеціальних споруд для таких операцій. Імовірно, випал кераміки відбувався на вогнищах чи в печах, тобто у спорудах, які використовували для приготування їжі й інших потреб. Стінки посудин ще порівняно товсті 0,7–0,9 см, біля денця – 1,2–1,8 см [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 224].

Кераміка цього періоду кухонна, представлена горщиками, сковорідками, мисками. Найпоширеніші форми горщиків: видовжена, приземкувата, опуклобока. Вінця добре профільовані, бувають заокруглені, плавно розігнуті, косозрізані. На думку дослідників, у керамічних комплексах VIII–IX ст. за способом виготовлення можна виділити дві групи кружального посуду. Горщики першої формували на крузі з малими обертами (ручному) з тіста з додаванням шамоту або крупнозернистого піску [Котигорошко, 2008, с. 329]. Посуд цієї групи належить до т. зв. подунайського типу кераміки й дататовано його VII–IX ст. [Poulik, 1948,

s. 72]. До іншої групи зараховано горщики, для виготовлення яких застосовували круг із більш частими обертами (ножний спосіб), тісто винятково з домішками дрібнозернистого піску і датовано його IX ст. [Котигорошко, 1977, с. 96–98]. У північно-західній частині регіону кераміка, виготовлена на крузі, представлена переважно горщикоподібним посудом зі слабо чи сильно відігнутих вінчиком, по краю швидше заокругленим, ніж зрізаним, в окремих випадках потовщеним, з яйцевидним чи бочкоподібним корпусом й відтягнутим іноді дном [Будински-Кричка, 1990, с. 106]. Напротивагу ліпній, гончарна кераміка майже вся орнаментована. Візерунок у вигляді багаторядних хвилястих і прямих ліній, а також їх комбінацій наносився паличкою чи гребінчастим штампом зверху до придонної частини.

Наявність слов'янських поселень у найпридатніших для землеробства місцевостях, однакові топографічні умови, у яких перебували синхронні поселення Закарпаття, Східної Словаччини, області Саболч-Сатмар-Берег, північно-західної Трансильванії разом із знайденими на них знаряддями праці – свідчення того, що основною галуззю господарства мешканців Верхнього Потисся протягом другої половини I тис. н. е. було рільництво. Серед сільськогосподарських знарядь, виявлених під час розкопок, інтерес викликають 2 залізні чересла й леміш, які знайшов ще Т. Легоцький у с. Заділ (Східна Словаччина). Наральники виявлено у Смішанах, Чингові, Оборині, Федорові, Пийтерфолво, Лазурі [Котигорошко, 2005, с. 361; Пеняк, Пеняк, 2013, с. 218; Budinský-Krička, 1963b, s. 143–151; Vysdal, 1963, s. 365–366]. Наральник із Федорова, наприклад, виготовлений із цілої залізної пластини, мав довжину 12,3 см, ширину – 5,5 см, довжину леза – 6,8 см [Котигорошко, 1977, с. 97].

Крім сільськогосподарських, знайдено й знаряддя для переробки продуктів землеробства. Це, наприклад, жорна, виявлені в Ужгороді, Берегові, Холмоку. Зміни в рільництві відбулися після того, як для обробки землі почали використовувати плуг. Знахідки чересел (Заділ), лемешів (Чингов) – незаперечний доказ існування плуга. Існували різні види ручних засобів для обробки землі, серед яких мотика та заступ. У гірських районах вони були основним землеробським знаряддям. І тому не дивно, що мотика, наприклад, була знайдена на поселенні у Смішанах, розташованому на висоті 650 м над р. м. [Budinský-Krička, 1963b, s. 147]. Про форму заступа можна судити на основі знахідки з Мукачева. Це – дерев'яна лопата, робочі краї якої були окуті залізом. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 218]. Її використовували на малих ділянках для городніх робіт.

Археологічними розкопками засвідчено лише поодинокі зерна злаків, які вирощували, однак опираючись на аналогії зі сусідніх регіонів Центральної Європи, можна стверджувати, що населення Верхнього Потисся сіяло пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо. Так, під час розкопок поселення Паньола серед злаків була зафіксована полова ячменю і дрібна чечевиця [Симонова, 2008, с. 55]. Для збирання врожаю використовували серпи й коси. На території Закарпаття відомі два місця їх знахідок: один – із скарбу у Брестові і два – з Берегового [Пеняк, 1980, с. 114]. За допомогою ручних ротаційних млинів, які склалися із двох плоских жорнових каменів, мололи зерно. Вони зафіксовані у Брекові, Ужгород-Галагов [Котигорошко, 2008, с. 331]. На поселенні Вранов-над-Топльою виявлено піч банелоподібної конструкції для випікання хліба, залишки якої перекривали уламки жерновів [Будински-Кричка, 1990, с. 89].

Значну роль у господарському житті слов'янських племен Верхнього Потисся відіграло тваринництво (прижитлове й відгінне). Osteологічний матеріал свідчить, що розводили як велику, так і дрібну рогату худобу, приклад чому – матеріали розкопок поселення Гергеїугорня [Симонова, 2008, с. 55]. Серед кісток домашніх тварин переважають бика, свині, кози, коня, вівці [Пеняк, 1980, с. 115]. Про таку галузь, як вівчарство, свідчать знахідки пружинних ножиць із Зняцева, Червеньова, Пийтерфолво, Берегового, Оборина, Смішан та ін. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 218; Vysdal, 1963, s. 377; Budinský-Krička, 1963b, s. 150].

Певного ступеня розвитку в регіоні досягла металургія й металообробка, які мали тут давні традиції. Сировиною для виплавки заліза слугувала болотна руда, що залягала неглибоко від поверхні землі або на дні боліт та водойм і містила від 18 до 40 % заліза. Сліди залізобної

справи у вигляді округлих шматків залізних криць, шлаків, сопел засвідчено в Ужгороді на Радванці, Червеньові, Холмоку, Береговому, Чепі, Пийтерфолво. Наприклад, у Червеньові відкрито фігурну яму, де знайдено кілька шматків залізної криці, шлаки, фрагмент глиняного сопла [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 220]. Навколо поселення, розташованого в болотистій місцевості, існували значні запаси болотної руди. На вказаних поселеннях маємо справу із примітивним способом плавки заліза у відкритих ямах.

У VIII ст. у північно-західній частині регіону у виробництво заліза долучається такий район, як Спіш, де виникає низка городищ, основним завданням яких була не тільки розробка рудних запасів, а й їхня охорона [Береш, 1988, с. 206]. Обробці кольорових металів сприяла місцева сировинна база. Ювелірні вироби виготовляли із бронзи й срібла, іноді – золота. Місцеве виробництво представляли копії зразків срібних підвісок, виявлені на могильнику у Кральовски Хлмці, а також пряжки, підвіски, браслети з Малої Копані, Червеньова, Ужгорода та його околиць [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 225]. Сережки-лунниці зі зіркоподібною привіскою були зафіксовані у Кральовски Хлмці й Лазурі, а персні, бронзові пояси та бляшки кінської збруї – переважно на слов'яно-аварських могильниках [Budínský-Krička, 1978, s. 208–214; 1980, s. 54, 71; Stanciu, 1996, s. 77; Pastor, 1961, s. 83–122].

Наявність достатньої кількості різних сортів каменю давала змогу слов'янському населенню використовувати його для спорудження опалювальних споруд, будівництва залізоплавильних горнів (Ужгород-Замкова гора), виготовлення жорен із пористих вапнякових порід (Ужгород-Галаго, Берегове, Холмок, Сомотор, Дворянки). Для виготовлення точильних брусків застосовували пісковик та інші кременисті породи каменю.

На слов'янських пам'ятках регіону зафіксована певна кількість виробів із кістки. Наприклад, ніж з орнаментованою кістяною накладкою походить із Берегового, в Ужгороді, на Радванці, виявлено кістяну лопатку, ймовірно, знаряддя гончара для загладжування керамічних виробів, кістяну підвіску та кілька заготовок із рогу й пустотілої кістки. Гральний кістяний кубик із випаленими отворами знайдено в Ужгороді на Радванці [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 226].

До важливих домашніх промислів належить прядіння і ткацтво. У домашніх умовах виготовляли льняні, конопляні й вовняні тканини. Про прядіння свідчать знахідки пряслиць, виявлені майже на всіх поселеннях, де проводилися розкопки (Ужгород-Радванка, Галоч, Червеньово, Оросієво, Вранов-над-Топльою, Блатне Ремети). Обробка льону й конопель нічим не відрізнялася від способу, який ще й понині застосовують у гірських районах Карпат. Коноплі мочили, сушили, терли, гладили (прасували), готували з них повісмо (куделю).

Результати вивчення слов'янських артефактів Верхнього Потисся дають змогу висвітлити й окремі елементи соціальної організації тогочасного суспільства. У другій половині I тис. н. е. у верхньопотиських слов'ян її основу складала сусідська община, яка ґрунтувалася не на принципах спорідненості, а на територіальній основі. Вона об'єднувала групу окремих господарств, розташованих по сусідству, частина з яких зберігала ще родову общинність. У процесі соціально-економічних змін сусідська община розпалася на окремі патріархальні сім'ї, що займали певні групи жител, були пов'язані планіграфічно, вели своє господарство колективно всередині групи й індивідуально відносно інших таких самих груп, основу якого становило рільництво [Баран, 1998, с. 48]. Індивідуальне землекористування при збереженні колективної власності на землю було особливістю землеробських суспільств у період, перехідний від родових відносин до класового суспільства. Існування у Верхньому Потиссі відокремлених у господарському плані сімей досить добре фіксують археологічні знахідки. Особливо чітко індивідуальність господарства простежується на поселеннях у Холмоку, Червеньові, Лазурі й ін. Вони представлені невеликими, розрахованими на 3–4 осіб, житлами, поряд із якими були підсобні споруди. Останні разом із житлами становили господарсько-побутові комплекси невеликих родин. Окрім цього, засвідчено існування груп (гнізд) жител, розміщених неподалік один від одного. На думку вчених, існування гнізд жител

відображає наявність патронімії, яка складалася з 2–10 малих шлюбних сімей [Тимошук, 1976, с. 130–131].

Низка писемних джерел, як-от «Аннали Франкські», «Баварський географ», дають змогу стверджувати, що в VII–IX ст. у Верхньому Потиссі однією з форм суспільної організації були Славинії. Насамперед ідеться про союз ободритів (на р. Бодрог), названий в «Анналах» під 824 р. як незалежний. Імовірно, у це об'єднання входили слов'янські угруповання з центрами в Ужгороді, Угочі, Земплині. До ужгородського гнізда належали слов'янські поселення, виявлені на території міста (Радванка, Галагов, Горяни, Доманинці) та його околиць – села Оноківці, Оріховиця, Галоч, Паладь Комарівці, Ратівці. Найдавнішими слов'янськими артефактами в Ужгороді є поселення й могильник із тілопальними похованнями в західній частині міста (вул. Загорська), датовані VI–VII ст. Поселення ж у Радванці, Горянах, Доманинцях існували у VIII–IX ст. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 228].

Крім вивчення слов'янської матеріальної й духовної культури, потребує не меншої уваги з'ясування питання, хто був її творцем. Відповісти остаточно досить важко, оскільки писемні джерела доволі скупи й не завжди точні, археологічні – ще недостатні. Зрештою, вчені на основі аналізу наявних джерел, зокрема вивчення розміщення слов'янських племен за даними «Повісті минулих літ», порівняння їх з археологічними даними дійшли висновку, що мешканцями північно-східних Карпат у другій половині I тис. н. е. були племена білих (західних) хорватів. Не вступатиму тут у дискусію, яка ведеться вже не одне десятиліття щодо походження, локалізації та місця хорватів у процесах слов'янізації. Лише наголошу, що ці племена на північно-східному підгір'ї Карпат – це давнє населення, а їхнє коріння треба шукати в межиріччі Верхнього Дністра й Пруту. Найінтенсивніше заселення хорватами Верхнього Потисся відбувалося протягом VI–VII ст. у зв'язку з аварською інвазією. Сюди вони проникали через Верецький, Ужоцький, Яблуницький, Лупківський перевали, які здавна служили містком між Центральною і Східною Європою, оселялися малими групами на найпридатніших для рільництва землях, розташованих у природно укріплених місцевостях Притиської рівнини й на південних відрогах Карпат.

За останні роки в науковій літературі з'явилася гіпотеза, що цими племенами були згадувані в «Повісті минулих літ» дуліби. Вони фіксуються на суміжних із хорватами територіях. При цьому звернено увагу на численні етноніми, які відображають міграцію дулібів до приходу авар та їхнє вторгнення в різні регіони, зокрема й у Верхнє Потисся. Прихильники цієї думки вважають, що під тиском аварів наприкінці VII ст. у регіон проникає хвиля слов'янського населення з півдня, яке принесло т. зв. подунайський тип кераміки, виготовлений на ручному гончарному крузі [Котигорошко, 2005, с. 365]. Вважаю, подальші дослідження повинні підтвердити або спростувати цю думку.

Отже, слов'янські угруповання заселяли Верхнє Потисся протягом значного проміжку часу: від VI до X–XI ст. Цей процес був не одноразовим заходом, а здійснювався кількома хвилями, залежно від історичних обставин й часу, набуваючи то тихого, «оксамитового», то бурхливого інвазійного виміру. Археологічні джерела вказують на те, що матеріальна культура верхньопотиських слов'ян була тісно пов'язана зі слов'янським етносом Правобережжя Дніпра, відомого за артефактами празько-корчакської і райковецької культур. Спільні риси виступають у топографії поселень, житловому будівництві, поховальному ритуалі, кераміці тощо.

Усе викладене свідчить, що вивчення давніх слов'ян Верхнього Потисся – доволі складна й багатогранна проблема, що вимагає подальшої розробки з використанням і нових археологічних джерел у координації зусиль учених Карпатського басейну.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран, В. Д. (1998). Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 336 с.
- Береш, Ю. (1988). Современное состояние исследования славянских городищ в Восточной Словакии. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, 2, 204–207.
- Бернякович, К. В. (1954). Исследование древнеславянского поселения VIII–IX вв. в Ужгороде. *КСИА АН УССР*, 3, 39–48.
- Бернякович, К. В. (1957). Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР). *Slovenska archeologia*, 2, 435–455.
- Будински-Кричка, В. (1990). Новые материалы для изучения древнеславянской керамики на поселениях Восточной Словакии. *Slovenska archeologia*, XXXVIII/1, 89–146.
- Эрдели, И., Симонова, Е. (1988). Раскопки поселения IX–XI вв. в окрестностях Вашарошнамена (Северо-Восточная Венгрия). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка, 235–244.
- Комша, М. (1978). Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалеу и Сомешени. *Древняя Русь и славяне*. Москва, 96–100.
- Котигорошко, В. Г. (1977). Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья. *Slovenska archeologia*, XXV/1, 81–102.
- Котигорошко, В. Г. (2005). Населення Верхнього Потисся в VI–IX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, 346–371.
- Котигорошко, В. Г. (2008). Верхне Потисся в давнину. 1000000 років – X ст. н. е. Ужгород: Карпати, 432 с.
- Пеняк, С. І. (1980). *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст.* Київ: Наукова думка, 180 с.
- Пеняк, С. І. (1986). Новые славянские памятники в Закарпатье. *Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям*. Нитра, 275–283.
- Пеняк, С. І. (1988). Новые раннеславянские памятники середины I тыс. н. э. в Закарпатской области УССР. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка, 174–181.
- Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. (2013). *Археологія Закарпаття: історія дослідження*. Ужгород: Краєвиди Карпат, 256 с.
- Потушняк, Ф. М. (1954а). Археологічні знахідки в Ужгороді. *Наукові записки УжДУ*, 9, 399–414.
- Потушняк, Ф. М. (1954б). *Звіт про археологічну розвідку 1954 року в Мукачівському районі*. Рукописний фонд Закарпатського краєзнавчого музею.
- Потушняк, Ф. М. (1955). *Звіт про археологічну розвідку 1955 року в Ужгородському районі*. Рукописний фонд Закарпатського краєзнавчого музею.
- Рафалович, И. А. (1972). Славяне VI–IX веков в Молдавии. Кишинёв: Штиинца, 244 с.
- Симонова, Е. Н. (1975). Городище у с. Орош в области Саболч-Сатмар. *Советская археология*, 3, 192–194.
- Симонова, Е. Н. (2008). Материальная культура славянского населения Северо-Восточной Венгрии VII–XI веков. Москва: Наука, 223 с.
- Тимошук, Б. О. (1976). Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наукова думка, 177 с.
- Фёдоров, Г. Б., Полевой, Л. Л. (1973). *Археология Румынии*. Москва: Наука, 412 с.
- Bereš, J. (1995). K problematike osídlenia severovýchodného Slovenska vo včasnóm stredoveku. *Бойківщина: історія та сучасність*. Львів; Самбір, 9–10.
- Borkovsky, I. (1940). *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*. Praha, 70 s.
- Budinský-Krička, V. (1858). Slovanské mohyly na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, VI/1, 138–205.
- Budinský-Krička, V. (1961). Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, IX/2, 347–390.
- Budinský-Krička, V. (1963a). Sidlisko z doby rímskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove. *Slovenska archeologia*, XI, 5–58.

- Budinský-Krička, V. (1963b). Nález polnohospodárskych nástrojov na sídlisku v Smešanach. *Študijne zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej akadémie vied*, 11, 143–151.
- Budinský-Krička, V. (1978). Šebastovce. *Vyznamné slovanské náleziska na Slovensku*. Bratislava, 208–214.
- Budinský-Krička, V. (1980). *Kráľovský-Chlmec*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 114 s.
- Čaplovič, D. (1983). Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXXI/2, 357–413.
- Chropovsky, B., Vladoar, J., Ruttkay, A. (1978). Slovenska Akademia Vied a 25 rokov archeologického bádania na Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXVI/2, 245–306.
- Comsa, M. (1959). Курганний могильник с трупосожжением у с. Нушфалеу. *Dacia*, III, 71–74.
- Comsa, M. (1972). Direction et etapes de la penetration de Slaves vers la peninsule Balkanique aux VI–VII siecles (avec un regard special sur le territoire de la Roumanie). *Balcanoslavica*, 1, 9–28.
- Eisner, J. (1923). Hlavni úkoly archeologickeho vyskumu v Podkarpatské Rusi. *Obzor praehistoricky*, 2, 119–123.
- Eisner, J. (1925). Slovensko a Podkarpatská Rus v době hradištni. *Obzor praehistoricky*, 4, 48–80.
- Eisner, J. (1933). *Slovensko v pravěku*. Bratislava, 380 s.
- Eisner, J. (1947). Slovensko v dobe kultury hradištnej. *Slovenske dejiny*, Bratislava, 120–157.
- Erdelyi, J., Szimonova, E. (1985). Grabung in der Gemarkung von Vasarosnameny. *Slovenska archeologia*, XXX/2, 379–397.
- Erdelyi, I., Simonova, E. (1987). Ausgrabungen in der Gemarkung von Vasarosnameny-Gergelyiugorna. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39, 305–342.
- Fusek, G., Olexa, L., Zabochnik, J. (2010). Nové sídliskové nálezy z Njžnej Myšle. K problematike vcasnoslovanského osídlenia horného Potisia. *Slovenska archeologia*, LVIII/2, 337–363.
- Jankovich, J. (1942). A munkácsi Lehoczky múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. *Hajnal. Ungvar*, 3–4, 290–303.
- Istvánovits, E. (2001). Korai szláv település maradványai Kiszvárda határában. *A Nyiregyházi Jóna András Múzeum Evkönyve*, XLIII, Nyiregyháza, 169–172.
- Kabat, J. (1954). Avarsko-slovanské pohrebište v Barci u Košic. *Archeologicke rozhledy*, VI/5, 604–608.
- Lehoczky, T. (1892). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkásc*, I, 179 old.
- Lehoczky, T. (1912). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkásc*, II, 95 old.
- Lehoczky, T. (1894). A kiralyhelmeccy sirhalmokról. *Archeologia Értesítő*, XIV, 278–279.
- Macrea, M. (1958). Славянский могильник в Сомешени. *Dacia*, II, 92–98.
- Nemeti, I. (1983). Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (Jud. Satu Mare). *Studii și Cercetari de Istorie Veche*, 34/2, 6–23.
- Nestor, J. (1959). Slavii pe teritoriul R.P.R. in lumina documentelor archeologice. *Studii cercetari de istorie veche*, X/1, 49–64.
- Neustupny, J. (1958). Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrogom. *Slovenska archeologia*, VI/1, 206–208.
- Pastor, J. (1957). Staroslovanske zemnice v Somotore. *Archeologické rozhledy*, IX, 826–835.
- Pastor, J. (1958). Sídliskovy vyskum na Somotorskej hore roku 1955. *Slovenska archeologia*, VI/2, 26–47.
- Pastor, J. (1961). Pohrebisko vo Vsechsvatych. *Archeologicke rozhledy*, XIII/3, 357–377.
- Pastor, J. (1961). Sídliskový výskum v Blažiciach. *Študijne Zvesti Archéologickego Ústavu Slovenske Akademie Vied*, 6, 83–122.
- Poulik, I. (1948). *Staroslovanská Morava*. Praha, 265 s.
- Radu, H. (2001). Archäologischen Kulturgruppen des 6–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Slovenska archeologia*, XLIX/1-2, 139–163.
- Rusu, M. (1971). Note a supra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanica din Transilvania (sec. VI–X). *Apulum*, X, 713–726.

- Šiška, S. (1964). Slovanske sidliskove objecty v Hnojnom, okres Michalovce. *Archeologické rozhledy*, XVI/3, 379–384.
- Skružný, L. (1963). Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR. *Pamatky archeologické*, LIV, 234–266.
- Slivka, M., Vallašek, A. (1991). *Hrady a hradky na Východnom Slovensku*. Košice, 282 s.
- Stanciu, I. (1994). Asezarea prefeudală de la Lăpuel, jud. Maramureș (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993. *Ephemeris*, IV, *Napocensis*, 267–322.
- Stanciu, J. (1996). Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare. *Studii și Comunicări Satu Mare*, XIII, 71–93.
- Stanciu, J. (1998). Über die Slawischen Brandhügel gräber vom typ Nusfalău-Someșeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36, 245–263.
- Stanciu, I. (1999). Über die Slavischen Brandhügelgräber vom typ Nușfalău-Someșeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36/1, 245–263.
- Stanciu, I. (2013). The problem of the earliest slavs in intracarpethian Romania (Transylvania and the north-west vicinity). *Slovenska archeologia*, LXI/2, 323–370.
- Vysdal, J. (1963). Hromadny nalez slovanských nadob v Oborine. *Archeologické rozhledy*, XV, 365–377.

REFERENCES

- Baran, V. D. (1998). *Davni sloviany*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternativi», 316 p. (in Ukrainian).
- Beresh, U. (1988). Sovremennoe sostoianie issledovania slavianskikh horodyskh v Vostochnoj Slovaki. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongresa archeologov-slavistov*, 2, 204–207. (in Russian).
- Berniakovich, K. V. (1954). Issledovanie drevneslavianskogo poselenia VIII–IX vv. v Uzhhorode. *KSIA AN USSR*, 3, 39–48. (in Russian).
- Berniakovich, K. V. (1957). Drevneslavianskie pamiatniki Zakarpatskoj oblasti (USSR). *Slovenska archeologia*, VI/2, 435–455. (in Russian).
- Budinsky-Krichka, V. (1990). Novye materialy dlia izucheniia drevneslavianskoj keramiki na poseleniakh Vostochnoj Slovaki. *Slovenska archeologia*, XXXVIII/1, 89–146. (in Russian).
- Comsa, M. (1978). Vostochnye elementy v pohrebalnom obriade kurgannykh mohylnikov u s. Nushfaleu i Somesheni. *Drevnia Rus i slaviane*. Moskva: Nauka, 96–100. (in Russian).
- Kotihoroshko, V. G. (1977). Novye dannye k izucheniu drevnej istorii slavian Zakarpattia. *Slovenska archeologia*, XXV/1, 81–102. (in Russian).
- Kotihoroshko, V. G. (2005). Naselennia Verchnoho Potissia v VI–IX st. *Archeologichni doslidzhennia Lvivskoho universitetu*, 8, 346–371. (in Ukrainian).
- Kotihoroshko, V. G. (2008). *Verchne Potissia v davninu. 1000000 rokiv – X st. n. e.* Uzhhorod: Carpaty, 439 p. (in Ukrainian).
- Peniak, S. I. (1980). *Rannoslovianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 180 p. (in Ukrainian).
- Peniak, S. I. (1986). Novye slavianskie pamiatniki v Zakarpattie. *Doistoricheskoe i ranneistoricheskoe zaselenie Vostochnoj Slovaki v otnoshenii k smezhnim oblastiam*. Nitra, 275–283. (in Russian).
- Peniak, S. I. (1988). Novye ranneslavianskie pamiatniki serediny I tys. n.e. v Zakarpatskoj oblasti USSR. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongresa archeologov-slavistov*. Kiev: «Naukova dumka», 174–181. (in Russian).
- Peniak, S. I., Peniak, P. S. (2013). *Archeologia Zakarpattia: istoria doslidzhennia*. Uzhhorod: Kraevydy Karpat, 256 p. (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. (1954a). Archeologichni znachidky v Uzhhorodi. *Naukovi zapysky Uzhdu*, 9, 399–414. (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. (1954b). *Zvit pro archeologichnu rozvidku 1954 roku v Mukachivskomu rajoni*. Rukopysny fond Zakarpats'koho krayeznavchoho muzeyu. (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. (1955). *Zvit pro archeologichnu rozvidku v 1955 rozci v Uzhhorodskomu rajoni*. Rukopysny fond Zakarpats'koho krayeznavchoho muzeyu. (in Ukrainian).
- Rafalovich, I. A. (1972). *Slaviane VI–IX vekov v Moldavii*. Kishinjov, 244 p. (in Russian).

- Simonova, E. N. (1975). Horodishe u s. Orosch v oblasti Sabolch-Satmar. *Sovetskaja archeologia*, 3, 192–194. (in Russian).
- Simonova, E. N. (2008). *Materialnaia kultura slavianskoho naseleniia Severo-Vostochnoj Vengrii VII–XI vekov*. Moskva: Nauka, 223 p. (in Russian).
- Timoshuk, B. O. (1976). Sloviany Pivnichnoj Bukovyny V–IX st. Kyiv: Naukova dumka, 177 p. (in Ukrainian).
- Fedorov, G. B., Polevoj, L. L. (1973). *Archeologia Rumynii*. Moskva: Nauka, 412 p. (in Russian).
- Erdeli, I., Simonova, E. (1986). Raskopki poseleniia IX–XI vv. v okrestnostiach Vasharoshnamenia (Severo-Vostochnaia Vengriia). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongresa archeologov-slavistov*. Kiev: Naukova dumka, 235–244. (in Russian).
- Bereš, J. (1995). K problematike osidlenia severovýchodneho Slovenska vo včasnóm stredoveku. *Бойківщина: історія та сучасність*. Львів; Самбір, 9–10. (in Slovak).
- Borkovsky, I. (1940). Staroslovanska keramika ve středne Europě. Praha, 70 p. (in Czech).
- Budinský-Krička, V. (1958). Slovanské mohyly na vychodnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, VI/1, 138–205. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1961). Slovanské osidlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, IX/2, 367–370. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1963a). Sidlisko z doby rimskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove. *Slovenska archeologia*, XI, 5–58. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1963b). Nález poľnohospodárskych nástrojov na sidlišku v Smišanach. *Študijne zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej akadémie vied*, 11, 143–151. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1978). Šebastovce. *Vyznamné slovanské náleziska na Slovensku*. Bratislava, 208–214. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1980). *Kráľovský-Chlmec*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 114 p. (in Slovak).
- Čaplovič, D. (1983). Stredoveké zaniknuté dedinské osidlenie na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXXI/2, 357–413. (in Slovak).
- Chropovsky, B., Vldar, J., Ruttkay, A. (1978). Slovenska Akademia Vied a 25 rokov archeologického bádania na Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXV/2, 245–306. (in Slovak).
- Comsa, M. (1959). Курганный могильник с трупосожжением у с. Нушфалеу. *Dacia*, III, 71–74. (in Russian).
- Comsa, M. (1972). Direction et etapes de la penetration de Slaves vers la peninsule Balkanique aux VI–VII siecles (avec un regard special sur le territoire de la Roumanie). *Balkanoslavica*, 1, 9–28. (in France).
- Eisner, J. (1923). Hlavní úkoly archeologickeho vyskumu v Podkarpatské Rusi. *Obzor praehistoricky*, 2, 119–123. (in Czech).
- Eisner, J. (1925). Slovensko a Podkarpatská Rus v době hradištni. *Obzor praehistoricky*, 4, 48–80. (in Czech).
- Eisner, J. (1933). *Slovensko v pravěku*. Bratislava, 380 p. (in Czech).
- Eisner, J. (1947). Slovensko v dobe kultury hradištnej. *Slovenske dejiny*. Bratislava, 120–157. (in Czech).
- Erdelyi, J., Szimonova, E. (1985). Grabung in der Gemarkung von Vasarosnameny. *Slovenska archeologia*, XXX/2, 379–397. (in German).
- Erdelyi, I., Simonova, E. (1987). Ausgrabungen in der Gemarkung von Vasarosnameny-Gergelyugorna. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39, 305–342. (in German).
- Fusek, G., Olexa, L., Zabožnik, J. (2010). Nové sidliskové nálezy z Njžnej Myšle. K problematike včasnoslovanského osidlenia horného Potisia. *Slovenska archeologia*, LVIII/2, 337–363. (in Slovak).
- Jankovich, J. (1942). A munkácsi Lehoczky múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. *Hajnal. Ungvar*, 3–4, 290–303. (in Hungarian).
- Istvánovits, E. (2001). Korai szláv település maradványai Kiszvárda határában. *A Nyiregyházi Jósa András Múzeum Evkönyve*, XLIII, Nyiregyháza, 169–172. (in Hungarian).
- Kabat, J. (1954). Avarsko-slovanské pohrebište v Barci u Košic. *Archeologicke rozhledy*, VI/5, 604–608. (in Czech).

- Lehoczky, T. (1894). A kiralyhelmecczy sirhalmokröl. *Archeologia Értésítő*, XIV, 278–279. (in Hungarian).
- Lehoczky, T. (1892). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkásc*, I, 179 p. (in Hungarian).
- Lehoczky, T. (1912). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkásc*, II, 95 p. (in Hungarian).
- Мацреа, М. (1958). Славянский могильник в Сомешени. *Dacia*, II, 92–98. (in Russian).
- Nemeti, I. (1983). Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (Jud. Satu Mare). *Studii și Cercetari de Istorie Veche*, 34/2, 6–23. (in Rumanian).
- Nestor, J. (1959). Slavii pe teritoriul R.P.R. in lumina documentelor arheologice. *Studii cercetari de istorie veche*, X/1, 49–64. (in Rumanian).
- Neustupny, J. (1958). Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrogom. *Slovenska archeologia*, VI/1, 206–208. (in Slovak).
- Pastor, J. (1957). Staroslovanske zemnice v Somotore. *Archeologické rozhledy*, IX, 826–835. (in Czech).
- Pastor, J. (1958). Sidliskovy vyskum na Somotorskej hore roku 1955. *Slovenska archeologia*, VI/2, 26–47. (in Slovak).
- Pastor, J. (1961). Pohrebisko vo Vsechsvatych. *Archeologicke rozhledy*, XIII/3, 357–377. (in Slovak).
- Pastor, J. (1961). Sidliskový výskum v Blažiciach. *Študijne Zvesti Archéologickego Ústavu Slovenske Akademie Vied*, 6, 83–122. (in Slovak).
- Poulik, I. (1948). *Staroslovanská Morava*. Praha, 265 p. (in Czech).
- Radu, H. (2001). Archäologischen Kulturgruppen des 6–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Slovenska archeologia*, XLIX/1–2, 139–163. (in German).
- Rusu, M. (1971). Note a supra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanica din Transilvania (sec. VI–X). *Apulum*, X, 713–726. (in Rumanian).
- Šiška, S. (1964). Slovanske sidliskove objecty v Hnojnom, okres Michalovce. *Archeologické rozhledy*, XVI/3, 379–384. (in Slovak).
- Skružný, L. (1963). Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR. *Pamatky archeologicke*, LIV, 234–266. (in Czech).
- Slivka, M., Vallašek, A. (1991). Hradky a hradky na Východnom Slovensku. Košice, 282 p. (in Slovak).
- Stanciu, I. (1994). Asezarea prefeudală de la Lăpuel, jud. Maramureș (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993). *Ephemeris Napocensis*, IV, 267–322. (in Rumanian).
- Stanciu, J. (1996). Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare. *Studii și Comunicări Satu Mare*, XIII, 71–93. (in Rumanian).
- Stanciu, J. (1998). Über die Slawischen Brandhügel gräber vom typ Nusfalău-Someșeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36, 245–263. (in German).
- Stanciu, I. (1999). Über die Slavischen Brandhügelgräber vom typ Nușfalău-Someșeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36/1, 245–263. (in German).
- Stanciu, I. (2013). The problem of the earliest slavs in intracarpethian Romania (Transylvania and the north-west vicinity). *Slovenska archeologia*, LXI/2, 323–370.
- Vysdal, J. (1963). Hromadny nalez slovanských nadob v Oborine. *Archeologicke rozhledy*, XV, 365–377. (in Slovak).

Стаття: надійшла до редакції 17.05.2023
прийнята до друку 21.09.2023

ARCHEOLOGICAL MAP OF SLAVIC ARTEFACTS OF THE UPPER TYSA BASIN

Pavlo PENYAK

*Ivan Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine,
Universitetska Str., 21, 88000, Uzhhorod, Ukraine,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com*

Artefacts of the Slavic population of the Upper Tysa basin of the second half of the first millenium A.D. are considered. This historic and geographical region comprises Transcarpathian province of Ukraine, Košice and Prešov provinces of Slovakia, Szabolcs-Szatmár-Bereg county of Hungary, and Satu Mare and Baia Mare counties of Romania. Slavic antiquities of the area include artefacts of the Prague-Korchak culture (6th–7th centuries A.D.) and early mediaeval Slavic artefacts (8th–9th centuries A.D.) and such division fully reflects the processes of slavification of the region.

The artefact area for the first period is the territory from the Upper Tysa to the Borzhava, in the central part of the region it is the middle reaches of the Uzh while in the west it is the middle reaches of the Torisa. The early mediaeval Slavic artefacts concentrate in the upper reaches of the Tysa, the Latorytsia and the Uzh valleys as well as on the left-bank side of the Tysa and its tributaries adjacent to the Great Hungarian plain.

Settlements of the 6th–7th centuries were mostly located on sloping fluvial terraces above floodplains of the rivers, their tributaries, streams close to potable water sources. Settlements of the 8th–9th centuries were situated in places convenient for crop farming, cattle breeding and craftsmanship. Dwellings were mostly built as subsquare half-dugouts, during the 8th–9th centuries structures of narrow oblong and oval shape with adobe ovens become a part of everyday life.

The main burial ritual of ancient Slavs of the Tysa region was body-burning, for which one can distinguish barrowless and barrow-type approaches. Part of the Slavic artefacts were found in Slavic-Avar gravesites of the 7th–8th centuries A.D. in the northwestern part of the region. In the second half of the 9th century Christian rite infiltrates in the region.

Key words: Slavs, Upper Tysa basin, settlements, dwellings, funeral rites, material culture of Slavs, tribal affiliation.